

Ազգագրական հանդես *Azgagrakan Hande's [Ethnographic Review]*

Վասպուրականի ասորիները **The Assyrians of Vaspurakan**

Ervand Lalayan's studies of Vaspurakan's Asori residents, from *Azgagrakan Hande's* XXIV (1913), pp. 181-232. Compiled and indexed by Robert Bedrosian, October, 2015, in 52 pdf pages.

XXIV գիրք (1913)

Ե. Լալայան Վասպուրականի ասորիները. XXIV գիրք (1913) № 1, էջ 181-232

Asorineri erkire"

Haghordakts'ut'iwn

T'iwe"

Mardabanakan teghecut'iwnner

Asorineri lezun ew grakanut'iwne"

Kro'ne"

Kaghak'akan ew hasarakakan kazmakerput'iwn

Bnaworut'iwne"

Parapmunk'e"

Asori melik'ut'iwnneri patmut'iwne"

1. Jelui Jaranishi melik'ut'iwn

2. Jiri melik'ut'iwn

3. Verin T'iari melik'ut'iwn

4. Nerk'in T'iar melik'ut'iwn

5. T'xumi melik'uti'iwn

6. Bazi melik'ut'iwn

7. T'ali melik'ut'iwn

Bnakaran ew kah karasik'

Zgest ew zard

Amusnut'iwn ew harsanik'i sovorut'iwnner

E"ntanekan keank'

Tghaberk' ew knunk'

T'aghumn

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԱՍՈՐԻՆԵՐԸ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ԵՐԿԻՐԸ

Վանայ վիլայէթի ասորիները գլխաւորապէս կենտրոնացած են Հաքեարի սանջակի արեւմտահարաւային մասում, Մեծ-Ջաբ գետի միջին ընթացքում, ինչպէս նաև ցրուած Բէյթէլէբարում, Շամդինանում, Դեաւառում, Թիմարում, Արճէշում:

Թողնելով մի առ մի նկարագրել ասորական գիւղերը Վասպուրականի տեղագրական բաժնում, այստեղ ընդհանուր գծերով ընդրոշենք այն վայրը՝ ուր ասորիները կարողացել են պահպանել իրենց ինքնուրոյն, անկախ դիրքը, և որը ահագին ազդեցութիւն ունի սրանց բնաւորութեան, կենցաղի և պարապմունքի վրայ:

Ասորիների տոհմական (աշիրէթային) երկիրը՝ Թիար, Թըխում, Բազ, Զելու, Դէզ՝ չափազանց լեռնոտ է: Ընդհանուր առմամբ Զելուի կոշուած լեռնաշղթաների բազմաթիւ ճիւղերը միմեանց կտրատելով յառաջացնում են փոքրիկ, նեղ հովիտներ, որոնց միջև հաղորդակցութիւնը չափազանց դժուար է կատարւում: Լեռներն ընդհանրապէս մերկ են, ապառաժոտ և շատ տեղ ուղղահայեաց. ամենաբարձր գագաթը՝ Դուրիկ՝ հասնում է 13,000 ոտնաչափ բարձրութեան: Լեռներից միայն մի քանիսը, այն էլ ոչ ամբողջովին, այլ միայն կրճքերը, պատած են մացառներով:

Սառնորակ աղբիւրներ, արագահոս վտակներ գրեթէ ամեն մի լեռան լանջից գլորւում են դէպի Մեծ-Ջաբ գետը, որ հազարաւոր պտոյտներ է կազմում, հպատակուելով լեռների քմահաճոյքներին:

Բուսականութիւնը չափազանց աղքատ է, որովհետև երկրի մեծ մասը քարքարոտ է և ապառաժոտ, սակայն հովիտներն այնպիսի մեծ խնամքով են մշակուած, որ ոչ մի կածան անգամ բաց չէ մնացած. ճանապարհները ձգւում են ոչ թէ գիւղի միջով, այլ կողքից, լեռների քարքարոտ լանջերով: Շատ տեղեր մի մետրաչափ լայնութեան տերրասներ են շինուած լեռների լանջերին և

ցանուած: Հացահատիկներ կամ բոլորովին չեն ցանւում և կամ չափազանց քիչ, որովհետեւ հողը շատ թանգ գնահատելով՝ օգտաւէտ են համարում ծխախոտ, բրինձ, սիմինդր, բամբակ ցանել և պտղատու ծառեր տնկել:

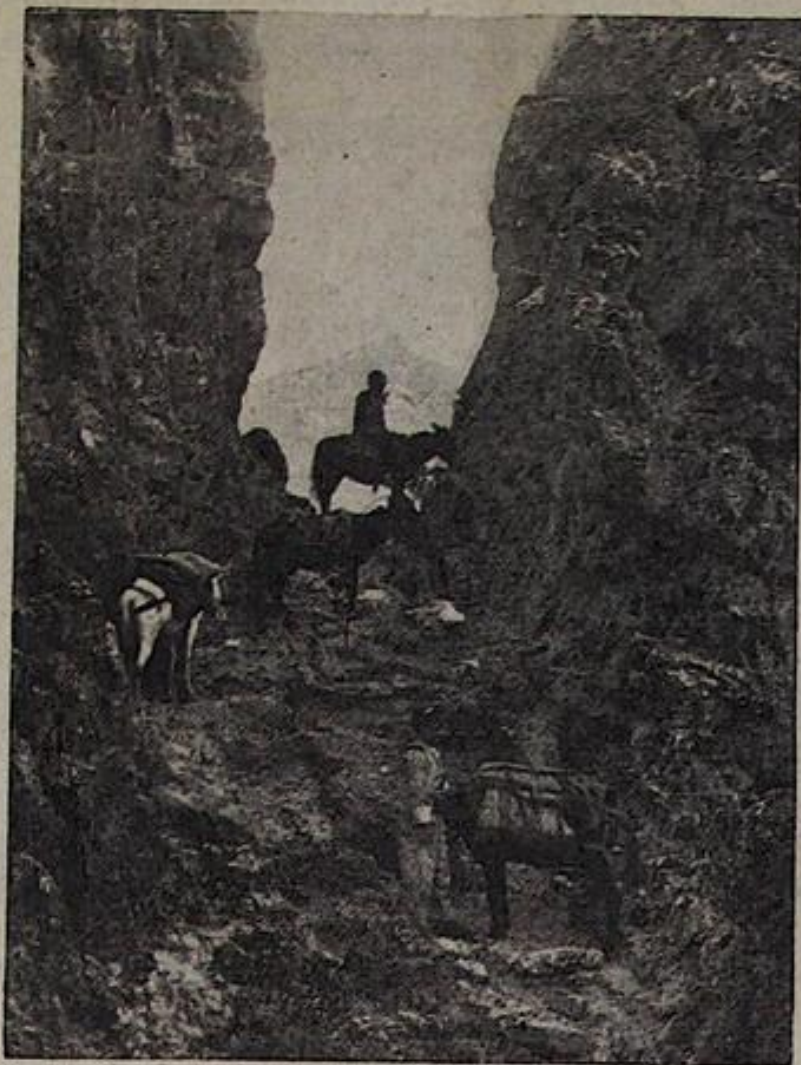
Տները շինուած են լեռների լանջերին, մէկը միւսից փոքր ինչ բարձր, այսպէս որ մինի կտուրը ծառայում է միւսին իբրեւ բակ: Երբեմն հովիտնայնքան նեղա-նում է, որ հնարաւոր չի լինում մի քանի շարք տներ կառուցա-նել, ուստի և՛ միշարքով ձգւում են գետի ուղղութեամբ, ամեն տան առջև ունենալով մի փոքրիկ ագարակ. այսպէս է, օրինակ, Աշուտա գիւղը, որ ունի 500 տուն և ձգւում է մօտ 10 կիլոմետր երկարութեամբ:

Աշունն այստեղ սքանչելի է, մանաւանդ հոկտեմբեր ամիսը և նոյեմբերի կէսը, ձմեռը սաստիկ ցուրտ. յաճախ երկու մետրից աւելի բարձրութեան ձիւն է գալիս, և թխումում, թիարում, Բազում, ուր 35 - 40 աստիճանի թեքութիւն է տիրում, 3—4 ամիսների ընթացքում հաղորդակցութիւնը բոլորովին ընդհատւում է ոչ միայն գիւղերի մէջ, այլ և դեկտեմբերից մինչև մարտ ամիսը նոյնիսկ միևնոյն գիւղի 100—150 քայլ հեռաւորութեան վրայ գտնուած տների միջև: Գարունն սկսւում է անձրևներով, և հազիւ մայիսին պարզում են եղանակները՝ յունիսից արդէն սաստիկ շոգը, մոծակները և տենդը այնպէս են նեղում, որ բնակիչները ստիպուած են լինում բարձրանալ եայլաները:

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ասորիները շատ լաւ ըմբռնում են, որ իրենց անկախութիւնը միանգամայն պարտական են այն հանգամանքին, որ այս երկրում ճանապարհներ բոլորովին չկան: Ուշագրաւ է, որ թիարից թխում տանող կածանն ընդհատող քարաժայռը կոչւում է Հարկահանի ժայռ, և պատմւում է, որ տաճկաց հարկահանը, հարկեր նշանակելով կարողացել է գալ մինչև այդ ժայռը և աւելի առաջ չէ կարողացել գնալ, որովհետեւ պէտք է անցնէր ուղղահայեաց, բարձր ժայռի կրծքին ձգուող կէս մետրաչափ լայնութեան կածանով, և այս պատճառով էլ այդ ժայռի միւս կողմի բնակիչները ազատ են մնացել հարկից: Տաճկաց կառավարութիւնը ոյժ չունի ճանապարհներ շինելու, իսկ ասորիները, իրենք միանգամայն հակառակ են, որովհետեւ կարծում են, որ եթէ ճանապարհներ լինին՝ տաճկաց կառավարութիւնը զօրքեր, կառավարիչներ կուղարկէ այս երկիրը և կը սահմանափակէ իրենց, ասորիների ինքնավարութիւնը: Լեռների ճիւղերը միմեանց չափազանց կը տ-

բատելով, փոքրիկ հովիտներ են առաջացրել, որոնց մէջ մէկ կամ միայն մի քանի գիւղեր են տեղաւորուած, այնպէս որ գիւղից գիւղ անցնելիս՝ ոչ թէ հովտի միջով պէտք է անցնել, այլ հարկաւոր է բարձրանալ լեռը և իջնել միւս հովիտը: Լեռներն էլ մեծ մասամբ ժայռապատ են, մի քանիսն ուղղահայեաց, և որ գլխաւորն է՝ մարդկային ձեռքը այս երկրում դեռ ևս ճանապարհներ չէ շինել. և բացի սրանից՝ հովիտների հողը չափազանց զնահատուելով, ամբողջովին մշակուած է և ճանապարհի համար լեռների

Դէպի Թիար

քարքարոտ լանջերը և գետերի անմիջական եզերքներն են թողնուած: Մեծ-Ջաբ գետի հովտում երբեմն ժայռերն այնպէս ուղղահայեաց են իջնում գետի մէջ, որ մարդ մեծ վտանգի է ենթարկում իրեն՝ ժայռի կրծքի նեղ կածանով անցնելու: Բաւական է մի անգգոյշ քայլ, մի սահթաքումն և մարդ կարող է գլորուել ահագին բարձրութիւնից ուղղակի Ջաբ գետի մէջ: Կածանները չափազանց քարքարոտ և ժայռի կրծքերը սահթակիչ լինելով, մարդիկ ստիպուած են եղել ռաշիկ կոչուած ոտնամանը հնարել, ձմեռն էլ ծառի ճիւղերից հիւսուած շրջանակներ (лыжи) կապել, որ հնարաւորութիւն ունենան երկու մետրաչափ ձեան վրայով քայլել: Այս երկրում միակ գրաստը ջորին է, և այն էլ միայն այն, որ մանկութիւնից վարժուած է այս կածաններով անցնիլ, այս պատճառով և ամեն տարի զնում են Հալէպում, Մուսու-

լում, Երևանում և բերում, վարժեցնում այս կածաններին: Եւ յի-
րաւի՝ մարդ ապշում է, թէ այս՝ ընդհանրապէս անարգուած կեն-
դանին՝ ինչպիսի զգուշութեամբ և ճարտարութեամբ անցնում է
այնպիսի տեղերով, ուր մարդու գլուխը միանգամայն պտտւում է

Մար-Ջայայից դէպի Թխում

և լեզուն չորանում: Ընդհանուր առմամբ հազիւ կարելի է մի ժա-
մում 1—2 կիլոմետր ճանապարհ կտրել:

Սակայն մարդու այս դժոխային նեղութիւնը կարծես վայր-
կենաբար անցնում է՝ երբ բարձրանալով լեռան կամ ժայռի
գագաթը՝ սկսում է դիտել իւր առջև բացուած լեռնային սքանչե-
լի տեսարանը:

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ԹԻԻԸ

Տաճկաստանում պաշտօնապէս վիճակագրական տեղեկու-
թիւններ կանոնաւորապէս չեն հաւաքւում, ուստի անհնարին է
ճիշտ որոշել Վանի վիլայէթի ասորիների թիւը: Ես անձնապէս
կազմեցի Զուլամբերիկի շրջանի, ուրիշ խօսքով՝ աշիրաթային ա-
սորիների վիճակագրութիւնը, այն էլ ոչ թէ հոգիներով հաշուած,
այլ ծխով, որովհետեւ գիւղերում յայտնի է միայն, թէ քանի ծուխ
կամ տուն են իրենք: Ինկատի ունեցայ նաեւ Վիտալ Գինէի, Մա-
եվսկու և մանաւանդ Շուկոյիկեանի կազմած վիճակագրութիւն-
ները¹⁾:

¹⁾ Известія штаба Кавказскаго Военнаго Округа, 1904, № 3—4.

Ասորիները ապրում են գլխավորապես Տաճկաստանում, Պարսկաստանում, Ռուսաստանում, Հնդկաստանում, Չինաստանում, Ամերիկայում և ցրված են համարեա ամեն տեղ:

Ասիական Տաճկաստանում հաշվում է	863,000
Պարսկաստանում	76,000
Ռուսաստանում	2,000
Այս երեք երկրների մեջ՝	941,000

Այս երեք պետութեան մեջ ապրողները ըստ կրօնի բաժանում են այսպէս.

1) Նեստորականներ	135,000
2) Քաղզէա-կաթոլիկներ	23,000
3) Յակոբեաններ	125,000 ¹⁾
4) Լիվանեան կաթոլիկներ (մարոնականներ)	525,000
5) Սիրիական կաթոլիկներ	100,000
6) Քաղզէական լուտերականներ և բողոքականներ	1,000
7) Պրովասլաւներ	32,000

Տաճկաստանի ասորիներից միայն Վանի վիլայէթում ապրում են 79,000 հոգի, որոնք չնչին բացառութեամբ նեստորականներ են և տեղաւորուած են այսպէս.

Հաքեարի սանջակի Զուլամբերիկ կազայում	41,000
» » Գեաւառ »	15,000
» » Աղբակ »	12,000
» » Օրամար »	7,000
Վանի սանջակի Շատախ »	2,000
» » Խոշար »	2,000
	79,000

Մենք գլխավորապէս կանգ ենք առնելու Զուլամբերիկի կազայի ասորիների վրայ, որոնք մեր անձնապէս կազմած վիճակագրութեամբ 4,855 տուն են, կամ մօտաւորապէս 41 հազար հոգի:

Այս ասորիները իրենց, Զուլամբերիկի կազայի, բնակչութեան 95% են կազմում, Հաքեարի սանջակի 37%, իսկ Վանի վիլայէթի 17%:

¹⁾ Բացի սրանցից 60,000 յակոբեաններ էլ ապրում են Հնդկաստանում:

Ջելուի մեկիքը իւր ընտանիքով

ՄԱՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ասորիները, ինչպէս ցոյց են տալիս մարդաբանական և լեզուաբանական հետազոտութիւնները, պատկանում են սեմիտական ցեղին:

Մարդաբանական հետազոտութիւններ, մինչև այժմ դժբախտաբար, չափազանց քիչ են կատարուած, այն էլ շատ սակաւաթիւ անձերի վրայ: Ընդամենը չափուած են 56 գանգ, որից 22 տղամարդու և 5 կնոջ չափել է Շանտրը¹⁾, 5 էրկերտը²⁾, 11 Ի. Պանտիւլիսովը³⁾ և 13 Յ. Յարութիւնեանը⁴⁾:

Այս բոլորն էլ միահամուռ վկայում են, որ ասորիները իրենց ֆիզիքական կազմութեամբ տիպական սեմիտների տպաւորութիւն են թողնում: Շանտրը ենթադրում է, որ ասորիները կովկասում հանդիսանում են սեմիտական ցեղի ամենամաքուր ներկայացուցիչները, որին իբրև ապացոյց, բացի սեմիտական արտաքին տիպից, ծառայում է նաև նրանց լեզուն, որ պատկանում է սեմիտական խմբի արամէական ճիւղին:

Պանտիւլիսովը ասորիներին համարելով հին քաղղէացիների ամենաքիչ խառնուած սերունդը, շատ նմանութիւն է գտնում Ասալցխայի հրէաների հետ⁵⁾:

Ըստ էրկերտի՝ ասորիները ունին սև մազեր, թխագոյն աչքեր, բարձր ճակատ, հաստ շրթունք, փոքր ինչ առաջ ցցուած ալոսկրներ և տափակ ծոծրակ:

Ըստ Ի. Պանտիւլիսովի ասորիներն ունին սև, թեթև ալիքաւոր մազեր և խիտ ունքեր:

Ըստ Շանտրի՝ ասորիներն թխադէմ են, ունին սև, ալիքաւոր և հարթ մազեր. շատերի աչքերը թուխ են, շրթունքները բարակ, բերանը բնական, 49 հազարամետր բացուածքով, ուղիղ և առողջ ատամներով:

Յարութիւնեանը այսպէս է բնորոշում ասորիներին.

Սրանց հասակը միջակից բարձր է (34,8%) աւելի հակուած դէպի բարձրահասակը (30,2%): Կուրճքը լաւ է զարգացած, և

¹⁾ E. Chantre. Recherches anthrop. dans le Caucase. T. IV. 1887 և Arch. du Museum d'Hist. Natur. de Lyon. t. VI. 1895.

²⁾ Р. Фонъ-Эркертъ. Антроп. измѣренія кавказскихъ народовъ. Изв. Кавказск. Отд. И. Р. Г. О. т. VIII. 1884—1885.

³⁾ И. И. Пантюховъ. Антропол. наблюденія на Кавказѣ. Зап. Кавказ. Отд. И. Р. Г. О. т. XV. 1893.

⁴⁾ А. Арутюновъ. Къ антропологии айсоровъ. Русскій Антропологическій Журналъ 1902 г. № 4.

⁵⁾ А. Арутюновъ, յ. գ. էր. 109.

հասակի կիսից անցնում է: Իրանը, վերին և ներքին անդամները և սրանց զանազան մասերը չափաւոր և համաչափ են զարգացած. դէմքը—լայն չէ, նեղ այտոսկրներով, բաւական բարձր ճակատով. քիթը երկարութեամբ միջակ է. դէմքի երեք մասերից, այսինքն ճակատից, քիթից և դէմքի ներքին երրորդ մասից, վերջինս փոքր ինչ երկար է. աչքերն ու բերանը միջակ մեծութեան են: Գլուխը բաւական մեծ է, միայն մեծացած է գլխաւորապէս ուղղահայեաց ուղղութեամբ, շնորհիւ գանգի մեծ բարձրութեան. յետևից, ընդհակառակը, կարծէք ճմլուած է, ունենալով տափակ ծոծրակ: Ասորիներից շատ շատերը (88%) սաստիկ բրախիցեֆալ են (կարճագլուխ), ունենալով գլխի նշանացոյց միջին հաշուով 87,72: Ասորիների մեծամասնութիւնը սևորեակ է, թուխ մորթով և թխագոյն աչքերով, աւելի մութ երփով, սև, ալիքաւոր մազերով, ինչպէս գլխի, այնպէս և՛ մօրուքի վրայ: Մարմինը բաւական վաղ և առատ ծածկւում է մազերով ¹⁾:

Այս տեղեկութիւնների վրայ ինձ մնում է աւելացնել, որ թիարի, թխումի և Դէզի բնակիչները ենթակայ լինելով յարատև տենդին, դեղնած են:

Կանայք ենթակայ լինելով ծանր աշխատանքի, ընդհանրապէս նիհար են և արագաշարժ: Նրանցից շատերը ունեն բաւականին նուրբ դէմքի գծեր և գեղեցիկ են:

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ԼԵՋՈՒՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ասորիներն այժմ խօսում են նոր ասորերէն լեզուով, որ հին սիրիական լեզուի մի բարբառն է, քերականական որոշ փոփոխութիւնների ենթարկուած և քիւրդ ու թիւրք, արաբական և պարսիկ բառերով հեղեղուած: Այս լեզուն պատկանում է սեմիտական խմբի արամէական ցեղին և շատ մեծ նմանութիւն ունի երբայերէնի հետ:

Ժամասացութիւնը դեռ մինչև այժմ էլ հին սիրիական լեզուով է կատարւում և եկեղեցական բոլոր գրքերը նոյն լեզուով են: Ժողովուրդը բոլորովին չի հասկանում այս լեզուն, ուստի շատ անգամ կարդացուած աւետարանը քահանան բացատրում է նոր ասորերէն լեզուով:

Հաքեարի բոլոր ասորիները գիտեն իրենց մայրենի լեզուն և միմեանց հետ ընդհանրապէս այդ լեզուով են խօսում: Բացի այս, շատերը խօսում են նաև քրդերէն, իսկ թուրքերէն շատ քչերը,

¹⁾ А. Арутюновъ. *ж. г. ер.* 100.

այն էլ Զուլամէրիկի և Բաշկալէի հետ մօտիկ յարաբերութիւն ունեցողները: Թիարում, Թխումում, Բազում տիրապետում է միայն ասորական նոր լեզուն, գրեթէ ոչ ոք չգիտէ ոչ քրդերէն և ոչ էլ թուրքերէն:

Ասորոց այժմեան գրականութիւնը չափազանց աղքատ է, գրութիւնը դժուարին, որովհետեւ ամբողջ այբուբենը կազմուած է միայն 22 տառից, որոնցից միայն 4 ձայնաւոր են և այս անյարմարութիւնը հարթելու համար վաղուց ի վեր գործ են ածում առանձին նշաններ, ձևափոխելու տառերի հնչիւնը: Եկեղեցական գրքերի մեծագոյն մասը դեռ ևս ձեռագիր է. կան մի քանի հրատարակութիւններ Նիւ-Նօրք և Ուրմիա կատարուած: Ամբողջ Վանի վիլայէթում մի ասորական տպարան չկայ: Խմորատիպ և ձեռագիր պարբերական հրատարակութիւններ, որ հայերի մէջ եղել են և կան՝ ինչպէս Վանում, Աղթամարում, Շառախում, Մոքսում, ասորիների մէջ բոլորովին չկան: Սրանց միակ թերթը հրատարակում է Ուրմիայում, ուր միսիօնարների շնորհիւ բացուած են մի քանի տպարաններ և տպագրւում են գրքեր:

Գրագիտութիւնը չափազանց քիչ է տարածուած, հազիւ 1 տոկոս, իսկ կանանց մէջ կարծէք միակ բացառութիւնը կազմում է մարշմոնի բոյրը՝ Սալվի-խանումը, որ անգլիական միսիօնարների շնորհիւ ստացել է շատ լաւ կրթութիւն, ազատ խօսում և գրում է անգլիերէն, ինչպէս և նոր-ասորերէն և այժմ վարում է կաթողիկոսական դիվանի գործերը, թէպէտ և առանձին դիվան, դիվանապետ, գրագիրներ չկան, ամեն ինչ կատարւում է մեծ մասամբ բերանացի, կամ յանձնարարութիւններով, որովհետեւ նոյնիսկ մեկիքները գրագէտ չեն: Նոր-նոր միսիօնարները սկսել են բաց անել դպրոցներ:

Ուշագրաւ է որ սրանց մէջ ևս գրագէտները տիրացու են կոչւում, որովհետեւ ամեն մի գրագէտ հաճոյքով տիրացութիւն է անում. և տիրացու կոչումը մի տեսակ պատուանուն է կազմում: Զելուի երիտասարդ մեկիքը, որ գրագէտ է, և ամեն առաւօտ երեկոյ եկեղեցում տիրացութիւն է անում, իւր հասցէն ինձ թելադրելիս ասաց. Զելուի մեկիք՝ տիրացու Զիբրայիլ. և երբ ես կրկնեցի առանց տիրացու բառի, նա ինձ հպարտութեամբ նկատեց, թէ պէտք է աւելացնել տիրացու բառը, որովհետեւ ինքը միւս մեկիքների պէս չէ, այլ գրագէտ է:

Ժողովրդական բանահիւսութիւնը մեծապէս ենթարկուած է քրդական ազդեցութեան, շատ սակաւաթիւ են ասորական ժողովրդական երգերը, որովհետեւ ընդհանրացած սովորութիւն է քրդերէն երգեր ասել, քրդերէն հէքիաթ պատմել:

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ԿՐՕՆԸ

Վանի վիլայեթի ասորիները մեծագույն մասը հաւատարիմ է մնացել իւր ազգային եկեղեցուն և միայն մի աննշան մասն է ընդունել կաթոլիկութիւն և բողոքականութիւն:

Ասորիներն իրենց ազգային եկեղեցին կոչում են արեւելեան, իսկ օտարները՝ նեստորական:

Աւանդութեան ասելով սրանք քրիստոնէութիւն ընդունել են Պետրոս առաքեալի աշակերտ Մար-Ադայից և Մար-Մարից: Պետրոս (Սիմոն) առաքեալը, որ նախ Անտիոքի պատրիարք է եղել և Սիրիայում քրիստոնէութիւն քարոզել, այս ասորիների մէջ այն աստիճանի մեծ ազդեցութիւն է ունեցել, որ սկզբից մինչև այժմ այս եկեղեցու գլուխ պատրիարքը կրում է մար շիմոն, այսինքն տէր, սուրբ Սիմոն կոչումը:

Հինգերորդ դարում ասորիներն ընդունել են Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նեստորի վարդապետութիւնը, այս պատճառով էլ այժմ սրանց կոչում են նեստորական: Շուտով այս եկեղեցու մէջ ևս պառակտումն է ընկել Նախքիոսի վարդապետութեան շնորհիւ, որի քարոզիչ Յակոբ Բարադայի անունով կազմուել է Յակոբեան եկեղեցին:

VIII դարում Ս. Մարոնը Սիրիայի Լիւանում քարոզել է միաբնութականների (МОНОТЕЛИТИЗМЪ) վարդապետութիւնը, որի անունով և՛ նրա հետևողները կոչում են մարոնականներ:

Միջին դարերում կաթոլիկ եկեղեցին չորս դար շարունակ աշխատել է միացնել ասորիներին կաթոլիկ եկեղեցու հետ, սակայն միայն 1445 թ. Սիրիայի մարոնականները միաբանել են, ընդունելով կաթոլիկութեան գլխաւոր դաւանանքները, սակայն պահել են սիրիական լեզուն և ծէսերը, իսկ 1636 թ. Կղէմէս XII պապի ժամանակ վերակոչուել Լիվանի կաթոլիկներ:

Նոյնպիսի յաջողութեամբ կաթոլիկ եկեղեցին գործել է նաև Միջագետքի նեստորականների մէջ, որոնք XVI դարի կիսից անջատուել են իրենց ազգային եկեղեցուց և կազմել քաղղէական կաթոլիկ եկեղեցին:

Յակոբեանների մէջ կաթոլիկութիւնը չի կարողացել մուտք գործել մինչև XIX դարը, սակայն սրա երեսնական թուականներին կազմուել սիրիական-կաթոլիկ եկեղեցին:

Մօտաւորապէս նոյն միջոցին սկսուել է քարոզուել նեստորականների և յակոբեանների մէջ բողոքականութիւնը, իսկ նոյն XIX դարի վերջին Պարսկաստանի նեստորականների մէջ մեծ յաջողութեամբ հիմնուեց ռուս-պրավասլաւ եկեղեցին:

Պէտք է նկատել ընդհանրապէս՝ որ այս, տարբեր կրօններին պատկանող ասորիները կիսակիրթ լինելով, ոչ միայն չեն միանում միմեանց հետ ազգային գաղափարով, այլ և միմեանց սաստիկ ատում են և օտար համարում:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

Վասպուրականի ասորիները բաժանւում են երկու մեծ խմբի, ազատ լեռնականներ և ռայա-ստրուկներ: Առաջիններն ապրում են Հաքեարի լեռնային մասում, իսկ երկրորդները նոյն շրջանի դաշտային և մասամբ Վանի շրջանում: Առաջինները պահպանել են իրենց անկախութիւնը, և ազգային, ինքնուրոյն կազմակերպութիւնը, իսկ երկրորդները զրկուած իրենց ինքնուրոյն կազմակերպութիւնից, ստրկացած են բէկերի ձեռքում և կամ միանգամայն ենթարկուած տաճկական իշխանութեան:

Լեռնականները կազմում են քաղաքական և կրօնական տեսակէտից մի միութիւն, ունենալով իրենց ներկայացուցիչը յանձին մարշըմոնի, որ համարւում է սրանց թէ՛ կրօնական և թէ՛ քաղաքական պետը, ենթարկուած տաճկաց սուլթանի գերիշխանութեան: Ասորական այս միութիւնը դեռ մինչև այժմ էլ գրեթէ անկախ, ներքին, ինքնուրոյն կազմակերպութիւն ունի՝ ստորաբաժանուելով մի քանի տոհմի, որոնք կառավարւում են իրենց տոհմային մելիքներով և ղեկավարւում տոհմային սովորութիւններով: Տոհմերն էլ ստորաբաժանւում են օջախների կամ կաբիլաների, որոնցից իւրաքանչիւրը բաղկացած է մի քանի ազգակից գերդաստաններից, որոնցից աւագագոյնը և կամ հօօրը վարում է տանուտիրոջ պաշտօնը:

Իբրև միութիւն ասորիներն ունեն մի ընդհանուր տերրիտորիա՝ Դոշանէս, Մեծ ու Փոքր Թիար, Թխում, Բազ, Զիլու և Ըշտազ, ուր բացի իրենցից հազիւ 50% քրդեր են բնակւում, որոնք, սակայն, մեծապէս ազդուած են սրանցից, գիտեն սրանց լեզուն, և ենթարկւում են ասորի մելիքներին:

Բացի ընդհանուր տերրիտորիայից, սրանք պահպանել են իրենց լեզուն, ազգային եկեղեցին, ազգային որոշ սովորութիւններ և տրադիցիաներ: Միութեան գլուխ համարւում է մարշըմոնը, որ թէ՛ կրօնական և թէ՛ քաղաքական պետ է համարւում: Սն է լուծում կրօնական հարցերը, տնօրինում եկեղեցական գործերը, որոշում ամուսնական խնդիրները, կատարում եպիսկոպոսների ձեռնադրութիւն և աստիճաններ տալիս: Սն է հաւաքում տաճիկ կառավարութան հասանելիք հարկերն ու յանձնում նրան, մի

որևէ ազգային ապստամբութեան կամ ինքնապաշտպանութեան միջոցին, ինչպիսին եղել է Բաղիր-խան-բէյի ժամանակ, սա է ասորի կամաւորների գլուխ անցնում և ղեկավարում կռիւները, բանակցում և դաշն կապում: Սա է հաստատում ասորի մելիքներին և նրանց պաշտօնանկ անում, դատում քրէական յանցանքները:

Առաջին մարշլմոն եղել է Մար Մարին, որին յաջորդել են Աբրէէս, Աբրահամ, Յակոբ և ուրիշներ՝ ընտրութեամբ, XV դարում այս աթոռը վերապահուել է Մոմմա տոհմին և մինչև 1889 թիւը մարշլմոններ ընտրուել են այս տոհմի Հորմէս գերդաստանից, իսկ այնուհետև մինչև այժմ՝ այդ գերդաստան ընդհատման պատճառով՝ Շահմիր գերդաստանից: Սովորաբար մարշլմոնի եղբորորդիներից ընտրելագոյնը ընտրւում է վարելու հօրեղբօր գերագոյն պաշտօնը:

Այս մարշլմոնների առաջին աթոռը հաստատուել է Կտեզիֆօնում (Բաղդադից հարաւ, Տիգրիսի վրայ), ապա Մուսուլում՝ յատկապէս Ալկոշ գիւղում (Մուսուլից հիւսիս արևելք) և XVII դարի երկրորդ կիսից Հաքեարի սանջակի Ջուլամերկի կազայի Քոչաննէս գիւղում:

Մարշլմոնից յետոյ առաջին տեղը գրաւում է սէյմանա դըմարշլմոն (մարշլմոնի տեղակալ), որ միտրապօլիտի տիտղոսն է կրում և բնակւում է Գեաւառի Նէօշիա գիւղի մօտի Դեր վանքում: Սրանք ևս ընտրւում են միևնոյն Մար Խնանիշու (Քրիստոսի փառք) գերդաստանից, միշտ եղբօր որդին յաջորդելով իւր հօրեղբօրը:

Մետրապօլիտը համարւում է մարշլմոնի տեղակալը և նրա երկարատև հիւանդութեան և կամ թեմից բացակայած միջոցում փոխարինում է նրան: Նա մեծ դեր է խաղում մարշլմոնի ընտրութեան և մանաւանդ օծման ժամանակ. նա է բազմեցնում ընտրեալին մարշլմոնի գահը, օծում է և տալով հայրապետական գաւազան, ողջունում է նրան եկեղեցու և հօտի կողմից: Այսպիսով մետրապօլիտը, ասորիների բացատրութեամբ, դառնում է մարշլմոնի համար այն, ինչ որ Յովհաննէս Կարապետը Յիսուս Քրիստոսի ¹⁾:

Մետրապօլիտին ենթարկւում են եպիսկոպոսները, որոնց ժողովուրդը կոչում է աբունա (մեր հայր), որոնք կուսակրօն են: Սրանք ևս ընտրւում են նշանաւոր գերդաստաններից և յաճախ սերնդական են: Ամբողջ Տաճկաստանում կան միայն չորս եպիսկոպոս:

¹⁾ Софоній: Историческій очеркъ несторіанизма отъ его появленія до ностоящаго времени. Եր. 69—70.

Նորին Արքայրիւն Մարգարան Բենիամին

Նպիսկոպոսներին ենթարկւում են քահանաները (կաշա), որոնք ամուսնացած են լինում և սերունդէ սերունդ յաջորդում: Սրանք ընտրւում են համայնքից և ձեռնադրւում եպիսկոպոսից:

Հոգևորականութեան պահպանութեան համար տղամարդիկ մէկ և կանայք կէս դուրուշ տուրք և տասանորդ (մուլաստէրէ) են վճարում բոլոր ցանքսերից՝ հացահատիկներից և բանջարեղէնից:

Բարձրագոյն հոգևորականութեան պահպանութեան համար հաւաքւում է ընտրվել տարեկան տուրք, որ տեղական հոգևորականութեան տրուող տուրքին հաւասար է, նրան է պատկանում նաև ոճրագործների վրայ դրուած տուգանքները: Նրբ մարշրմոնն այցելութեան է ելնում իւր հօտին՝ ամեն գիւղ պարտաւոր է թէ խաչահամբոյր և թէ գառ, ոչխար նուէր տալ:

Լեռնական կիսանկախ ասորիները բաժանւում են հետևեալ եօթ աշիրէթների կամ տոհմերի՝ Վերին Թիարի, Ներքին Թիարի, Թխումի, Թալի, Բազի, Զիլուի (ա. Զարանի, բ. Զէէրի) և Դէզի: Իւրաքանչիւր տոհմ կենտրոնացած է մի որոշ երկրի վրայ, որ կրում է տոհմի անունը, կազմում է մի քանի գիւղ, ունի ընդհանուր արօտատեղի, ձմեռանոց, անտառ, և վարելահող. վերջինս արդէն ընդհանուր սեպհականութիւնից անցել է մասնաւոր սեպհականութեան:

Իւրաքանչիւր սերունդ ունի ինքնուրոյն, անկախ կառավարութիւն իւր ներքին գործերի վերաբերմամբ, իւր զօրապետ-դատաւոր՝ մելիքը, իւր եկեղեցին ու քահանաները:

Իւրաքանչիւր տոհմ իբր նուիրական սրբութիւն համարում է իւր հիմնադիր նախահօր գերեզմանը, նրանով երդւում և յաճախ իւր հասարակական ժողովները նրա շուրջը գումարում:

Իւրաքանչիւր տոհմ ունի իւր առանձին գերեզմանատունը, ուր բերւում, թաղւում են նոյն տոհմի և՛ այն անդամները, որոնք օտարութեան մէջ են մեռնում:

Իւրաքանչիւր տոհմի մելիքը ընտրւում է մի որոշ, հին և զօրեղ գերդաստանի անդամներից: Իսկապէս այս ընտրութիւնը կատարւում է միայն ձևապէս, մելիքի մահուան պատճառով հաւաքուած ամբոխը իւր հաւանութիւնն է տալիս սովորաբար մելիքի աւագ որդուն, երբեմն էլ եղբօրը և սա մի ընծայով ներկայանում է մարշրմոնին և նրանից մի խալաթ ստանալով հաստատւում մելիքական պաշտօնի մէջ:

Մելիքը կարգ է պահում երկրի մէջ, կամաւորների գլուխն անցած պաշտպանում է իւր տոհմը շրջակայ ասորի միւս տոհմերի և քրդերի յարձակումներից և կամ ինքը յաճակումներ գործում,

Նորին Սրբուրբին Մարտիրոսն Բենիամին

ստանում է տանուտէրերից նրանց հաւաքած հարկերը և տանում յանձնում մարշըմոնին, վարում քաղաքացիական դատերը, իսկ քրէականների վերաբերմամբ դիմում մարշըմոնին:

Տոհմերը բաժանւում են սերունդների կամ օջախների և կամ կարիւրաների: Այսպէս Վերին Թիարի տոհմը բաժանուած է հինգ սերնդի՝ Բենիմաթա, Լաքիփա, Ռունթա, Ղալայաթա և Բիալաթա: Ներքին Թիարը 6 սերնդի՝ Բինեմաթա (Լիզան գիւղում), Լագիպտա (Աշութա գիւղում), Սալաբաք, Բիրաուլէ, Մինանիշ և Զաւիթա համանուն գիւղերում:

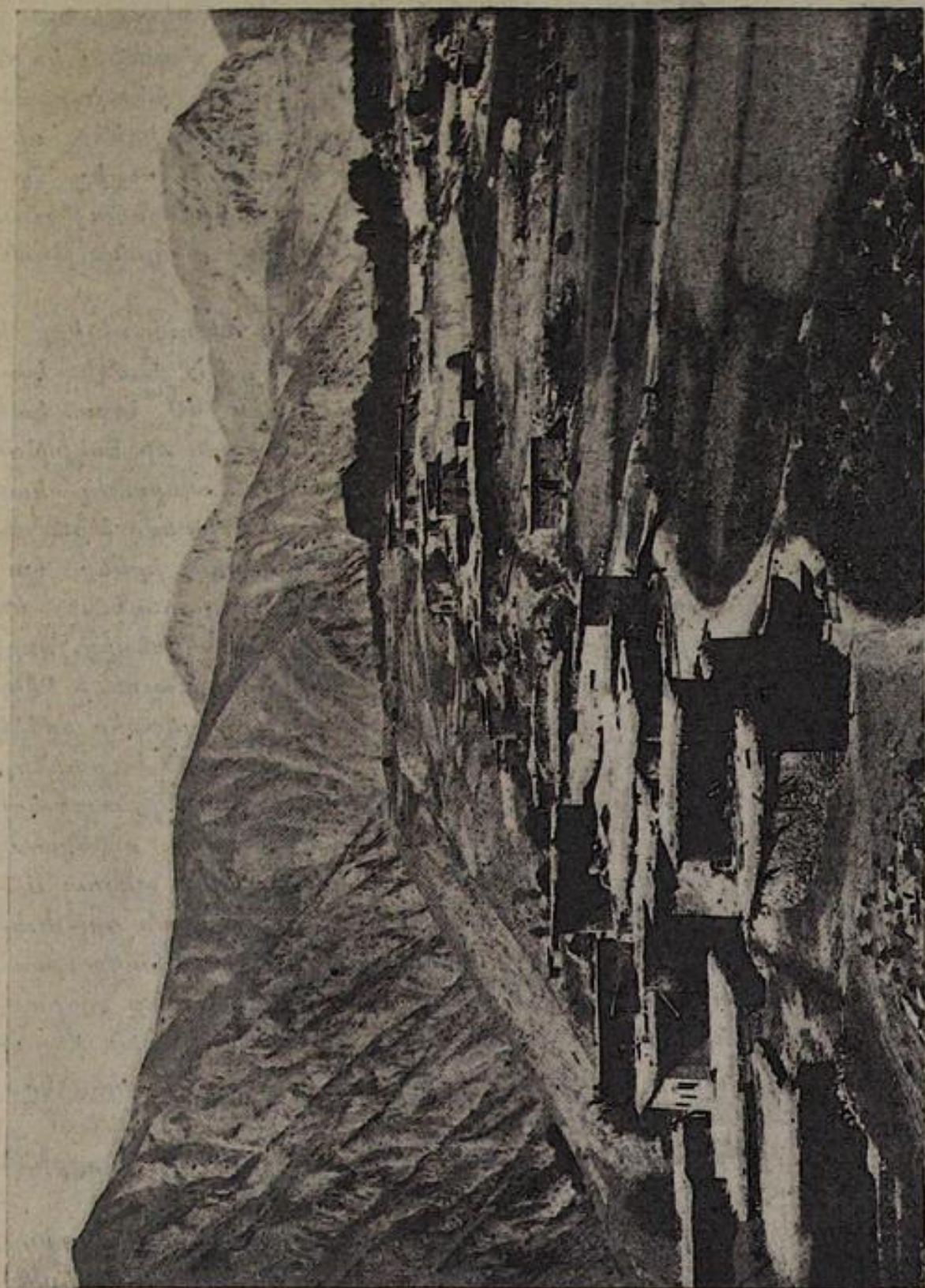
Իւրաքանչիւր սերունդ համարում է իրեն միւսնոյն նախահօրից սերած, տիրապետում է միւսնոյն հողաբաժնին, ունի ընդհանուր գերեզմանատուն և ներքին գործերը վարում է հասարակական կամ ծերերի ժողովներով, որին նախագահում է տանուտէրը:

Սովորաբար տանուտէրը ընտրւում է նշանաւոր, հին և զօրեղ գերդաստանից և հաստատւում նոյն տոհմի մեւրիքից, որից միանգամայն կախուած է մնում: Սա է գանձում հարկերը և յանձնում մեւրիքին, սա է հաւաքում կամաւորներ և առաջնորդում մեւրիքի մօտ՝ կռուի գնալու, սա է վարում դատերը, ծանր յանցանքների համար դիմելով մեւրիքին:

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ԲՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Որպէս հին ասորիների ժառանգներ, այս ասորիները ժառանգել են պատերազմական ոգին, երկիրն էլ լեռնային և թշնամի քիւրդ ժողովրդով շրջապատուած լինելով, մեծապէս նպաստել է այդ ոգու զարգացման: Ասորի երեխայի անուրջը լաւ մարտիկ դառնալն է, նրա սիրած խաղալիքը՝ աղեղը, որով թռչուններ է որսում: Թէ չափահասների և թէ երիտասարդների գօղում խըրուած է լինում կեռ դաշոյնը, զարդարուն, արծաթապատ երախակալով: Նոր ձևի հրացաններ համարեա ամեն տան մէջ մի քանի հատ կարելի է գտնել:

Ասորիներն ընդհանրապէս անկիրթ են, անգրագէտ, մանաւանդ Թխումի բնակիչները. սրանք չունին և ոչ մի դպրոց. վերջերս անգլիական և կաթոլիկ միսիօնարները բացել են մի քանի դպրոց, սակայն սրանք ևս դեռ անուանական են: Նոյն իսկ մեւրիքները անգրագէտ են և բացի իրենց մայրենի լեզուից՝ թուրքերէն անգամ չգիտեն: Քահանաներից շատ քչերը հասկանում են իրենց կարդացած աւետարանը: Տգիտութեան հետ կոպտութիւնը,

Քոչանիս, Ասորոց կաթողիկոսանիս գիւղը

իշխանութեան չհնազանդուելու, կեղեքելու, կողոպտելու ինստիտուտները շատ զարգացած են:

Կրօնական ոգին բաւական վառ է, սակայն վերջերս միսիօնարներին գործունէութիւնը ձգել է կրօնի նշանակութիւնը և նրան դարձրել փող վաստակելու միջոց: Շատերը ընդունել են և ընդունում են կաթոլիկութիւն՝ գրաւուած իրենց առաջարկած փայլուն ոսկիներից, սակայն հէնց որ դադարում են իրենց սիրաշահել, վերադառնում են հին հաւատին և կամ մի ուրիշ հաւատ ընդունում, այնպէս որ միսիօնարական գործունէութիւնը համարձակ կերպով կարելի է ընդունել ժողովրդի անկրօնութեան և բարոյական անկման պատճառ:

Յիշեմ գոնէ մի դէպք.—Ինձ հիւրընկալող Ջելուի մելիքը և նրա աներ քահանան դառնացած պատմում էին, թէ Վանի կաթոլիկ եպիսկոպոսը այցելել է Ջելուի գիւղերը և 40 հոգու կաթոլիկ դարձնելով քահանայ ձեռնադրել և ամսական մի ոսկի թոշակ նշանակել, ստիպելով, որ սրանք աշխատեն տարածել կաթոլիկութիւնը: Այս հանգամանքը բաւական մեծ խռովութիւնների պատճառ է եղել, շատ հայեր դուրս են վռնդել իրենց զաւակներին իրենց գերդաստանից, որովհետեւ սրանք ընդունել են կաթոլիկութիւն՝ գրաւուած իրենց խոստացուած ոսկիներից, որը, սակայն չստանալով, նորից վերադարձել են իրենց մայրենի եկեղեցու գիրկը: Նոյն իսկ այդ քահանաները վերջին տարիս ռոճիկ չեն ստացել, ուստի և մի քանիսը կրկին նեստորական են դարձել, մի քանիսն էլ՝ բողոքական: Երբ ես եկայ Դիզա աւանը, այցելեցի այնտեղի կաթոլիկ գործակալին՝ յանձնարարական ունենալով Վանի կաթոլիկ եպիսկոպոսից՝ ինձ տեղեկութիւններ տալու: Սենեակը լիքն էր ասորիներով: Քահանան, որ բաւական կրթուած մի ասորի է և վարժ խօսում է ֆրանսերէն, ոգևորութեամբ պատմեց ինձ, թէ ինչպիսի արագութեամբ կաթոլիկութիւնը տարածւում է ասորիների մէջ և ի միջի այլոց մատնացոյց արաւ Ջելուի մելիքի և նրա աներ քահանայի վրայ, որ նոյնպէս ներկայ էին, որպէս ջերմեռանդ կաթոլիկների:

— Միթէ դուք էլ կաթոլիկութիւն էք ընդունել, հարցրի ես զարմացած՝ Ջելուի մելիքին և քահանային:

— Այո, մենք էլ փրկուածներից ենք, պատասխանեցին նրանք:

Սակայն յետոյ գալով իմ իջևանը, այդ նեստորական կրօնի նախանձախնդիր մելիքն ու քահանան յայտնեցին ինձ, թէ իրենք միայն երեսանց կաթոլիկ են, որ շատ չի անցնիլ, գործակալի ոսկիները կը հատնեն, իրենք կրկին նեստորական կը դառնան:

Մեզ փող է պէտք, փող, աւելացրին նրանք, կրօնը փոր չի կըշտացնիլ:

Մի կէտ ևս, որի վերաբերմամբ անուշադիր չի կարելի լինիլ,—այդ խաչագողութիւնն է, որ սաստիկ տարածուած է մանաւանդ Ջելուի մելիքութեան մէջ: Բազմաթիւ ճարպիկ ասորիներ շրջում են Ռուսաստան և եւրոպական այլ պետութիւններ՝ իբր Երուսաղէմի կամ մի այլ սրբավայրի միաբան և ժողովարարութիւն անում, սրբոց մասուքներ ման ածում: Այս արհեստով պարապողները չափազանց աչքաբաց են և միջանի լեզուներ գիտեն: Ես տեսայ մինը՝ որ ազատ խօսում էր ֆրանսերէն, իտալերէն և սպաներէն և որ երկար տարիներ թափառել էր այս երկրներում իբր Երուսաղէմի կաթողիկ միաբան: Մար-Սաբաում Աշութա գիւղի քահանան, մտածելով ինձ հաճոյք պատճառել, ուսներէն լեզուով օրհնեց սեղանը և վերջը խոստովանեց, որ երկար ժամանակ շրջել է Ռուսաստանում իբր Երուսաղէմի միաբան:

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ՊԱՐԱՊՄՈՒՆՔԸ

Ջուլամերիկի շրջանի ասորիները գլխաւորապէս պարապում են այգեգործութեամբ, գինեգործութեամբ, մեղուապահութեամբ, խաշնարածութեամբ, և մասամբ երկրագործութեամբ: Պտղատու ծառերի մէջ առաջին տեղը բռնում է ընկուզենին, ապա խընձորենին, տանձենին, կեռասենին, թթենին, դեղձենին և նռնենին: Այս բոլոր տեսակի ծառերին փաթաթուելով բարձրանում է խաղողի որթը, ծառի ճիւղերի և պտուղների միջից քաշ անելով իւր ողկոյզները: Այսպէս են աճում խաղողի որթերը, որպէսզի առանձին տեղ չբռնեն:

Գինեգործութիւնն առանձնապէս զարգացած չէ, պատրաստուած գինին չի արտահանւում, այլ սպառւում է հէնց իւր տեղում:

Մեղուապահութիւնը դեռ ևս կատարւում է հին սխտեմով և ոչ Դադանի: Մեղրը շատ մաքուր է և քաղցր ու մեծ հռչակ ունի, մանաւանդ Քոչանիսինը:

Խաշնարածութիւնը սաստիկ տարածուած է. պահում են մեծ քանակութեամբ ոչխար և շատ քիչ այծ:

Ընտանի կենդանիներից պատահում են շատ քիչ քանակութեամբ կով, ամեն մի գիւղում 2—3 հատ եզ, ոչ մի ձի, սակաւաթիւ էջ և բաւականաչափ ջորիներ:

Տեղի սակաւութեան պատճառով տնային թռչուններ անգամ

չեն պահում, որովհետև կարող են անմիջապես տան առջև տարածուող ցանքսերը և պարտէզները փչացնել:

Ցանում են գլխաւորապէս սիմինտը, ծխախոտ, բրինձ, կանեփ և անխոն, նաև շատ քիչ քանակութեամբ ցորեն, կորեկ, կարտոֆիլ և կաղամբ: Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ չափազանց մեծ խնամքով են մշակում երկիրը՝ բերքը լինում է մէկին հինգ հարիւր, նոյն իսկ հազար:

Ձմեռը գիւղերում վաստակի ոչ մի գործ չլինելու պատճառով, աշնան վերջին, երբ դեռ ևս ճանապարհները չեն փակուել, գրեթէ բոլոր տղամարդիկ գնում են Մուսուլ, Հալէպ, Ռուսաստան՝ աշխատելու և գարնան սկզբին վերադառնում են իրենց ագարակները մշակելու: Մուսուլում գլխաւորապէս պարապում են կողովագործութեամբ և շատերը սեպհական ագարակներ ունեն ուռնինինքրով ծածկուած: Միւս տեղերում սրանք գլխաւորապէս պարապում են բեռնակրութեամբ, մանր առևտրով և մասամբ խաչագողութեամբ:

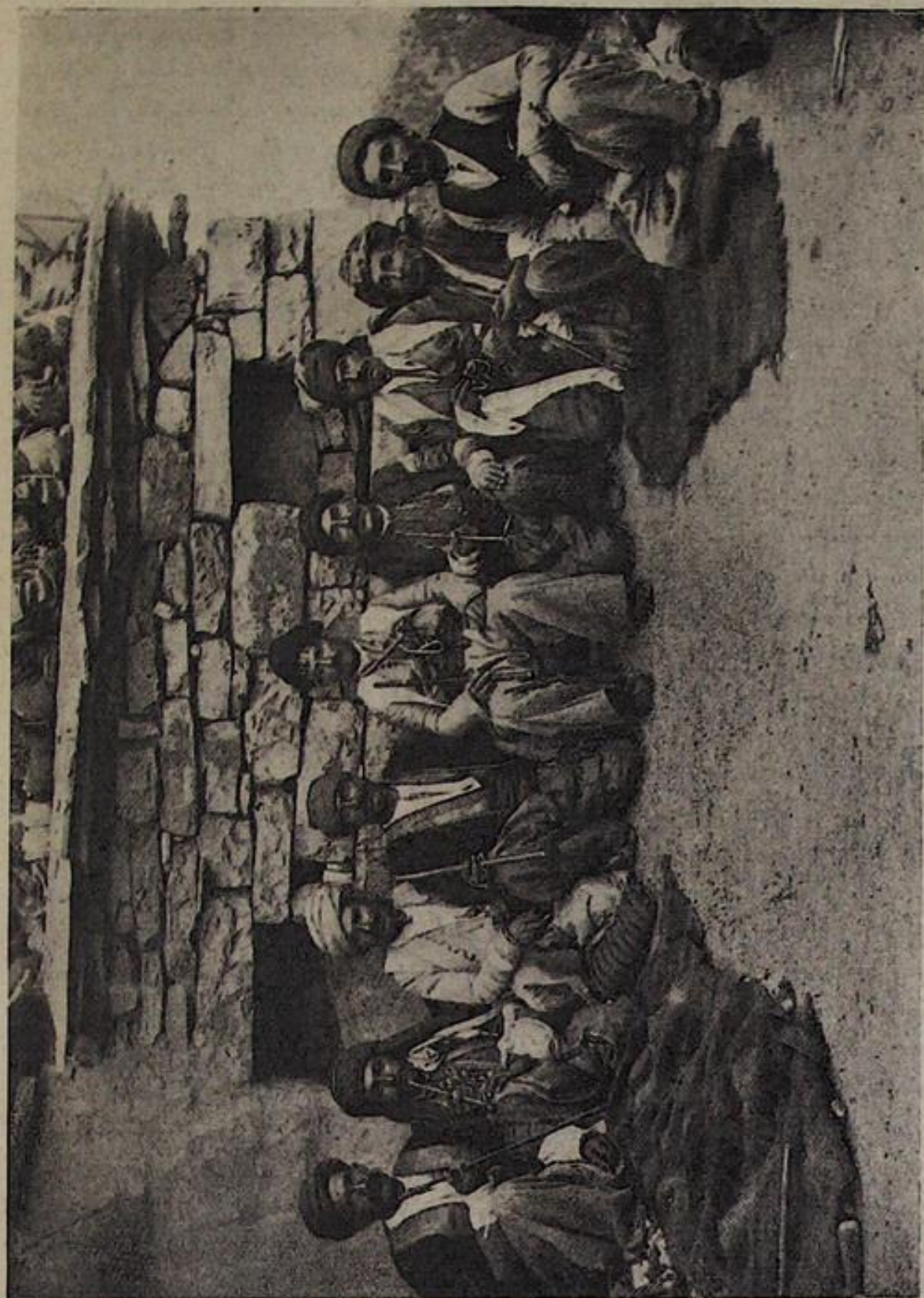
Գեաւառի և Աղբակի շրջանի ասորիները պարապում են գլխաւորապէս երկրագործութեամբ. ցանում են ցորեն և կանեփ:

ԱՍՈՐԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ *)

ա. Զելուի Զարանիշի մելիքութիւն

Աւանդաբար պատմում է, թէ Նաբուգոդոնոսորի ցեղից Մանդու անունով մինը Արթուր քաղաքից անյայտ պատճառներով դուրս է եկել և իւր Բարութա, Յիօսէփ, Բաքոս և Իսսի չորս եղբայրների հետ սկսել է քայլել, ուխտ դնելով, որ վերահաստատուի այնտեղ, ուր նրա առջև ոչխարի գլուխ և ոտներ կը դնեն: Երկար շրջելուց յետոյ Մանուն եկել է Փաչու գիւղը, ուր մի աղքատ մարդ հիւրասիրել է նրան ոչխարի ոտ ու գլխից պատրաստուած կերակրով: Մանուն տեսնելով որ իւր առաջ դրուած է ոչխարի ոտն ու գլուխը, ասել է, թէ իմ ուխտս կատարուած է, Աստուածային կամքով ես պէտք է այստեղ մնամ՝ այս գիւղի գլուխը դառնալու: Ապա ընտրել է իւր բնակութեան համար մի յարմար տեղ այդ գիւղի հանդէպ, այժմեան Զարա-

*) Կարևոր եմ համարում յիշատակել, որ մելիքների պատմութեան մասին գրաւոր ոչ մի աղբիւրից չկարողացայ օգտուել, որովհետև շատ որոնեցի, բայց չգտայ. ներկայ մարշլմոնի և Քոչանիսի միսիօնարների ասելով այս մասին դեռ ևս ոչինչ չէ գրուած: Այս բոլոր տեղեկութիւնները հաւաքել եմ մելիքանիստ գիւղերում իմ խնդրով համախմբուած ծերունիներից:

Հայկի ազազմարուպիւնը

նիշում և կառուցել տուն: Մի օր Մանդուն անտառում ման գալիս տեսել է քառասուն թռչուն, որ դուրս են եկել մի ինչ որ տեղից. որոնել է և տեսել մի սև քար և մօտը մի մեծ եկեղեցի, որի դուռը փակ է եղել: Նոյն գիշերը երազում տեսել է, որ այդ եկեղեցու բանալին և մի բուրվառ մօտակայ սև քարի տակը թաղուած է: Առաւօտեան գնացել հանել է, բացել եկեղեցին և մըտել ներս՝ աղօթել. այդ օրուանից այս եկեղեցին դարձել է այս աշիրաթի համար ամենամեծ ուխտատեղի: Մի օր էլ ման գալիս տեսել է մի մեծ այր, լի մարդկանց մեծ-մեծ կմախքներով. հարց ու փորձ է արել և իմացել, որ պարսիկների հալածանքից մարդիկ փախել, ապաստանել են այս այրում, սակայն նրանք եկել են և դռան առջև խարոյկ վառել ու ծխով խեղդել բոլորին:

Այս նորաշէն գիւղի շրջակայքում ապրելիս են եղել կռապաշտ, մարդակեր մարդիկ, և Մանդուն նրանց քրիստոնեայ է դարձրել, իսկ որոնք չեն կամեցել դառնալ՝ կոտորել է: Չորս զօրեղ տուն չեն կամեցել քրիստոնէութիւն ընդունել, Մանդուն էլ չկարողանալով բոլորին կոտորել, ստիպել է որ ամեն մի տունը շրջակայ մի գիւղ գնայ բնակուի: Նրանք էլ գնացել են, և՛ մինչև այսօր էլ սրանց սերունդները կան, միայն շատ չեն աճել, դարձեալ մի-մի տուն են կազմում:

Այս մելիք Մանդունին յաջորդել են ուրիշ մելիքներ, որոնք նոյնպէս մելիք Մանդու են կոչուել: Սրանցից մինի ժամանակ ասորիների մարշըմոնը Աթուրից փախել, եկել է Ալկուշ (Մուսուլի մօտ), սակայն պարսիկներն այս կողմերին տիրել են և մարշըմոնին տարել Պարսկաստան, և թոյլ տուել ապրելու Շին-նու գիւղում: Մարշըմոնը այստեղ հաստատուելով՝ մի մեծ եկեղեցի է կառուցել: Մի առժամանակից յետոյ մելիք Մանդուն գընացել ազատել է մարշըմոնին գերութիւնից և բերել Ջարանիշ: Այս ժամանակից սկսած վաթսուն տարի շարունակ մարշըմոններն այս գիւղումն են բնակուել, և սրանցից մինի գերեզմանն էլ այժմ ցոյց է տրւում այս գիւղում: Յայտնի չէ թէ ինչ պատճառներով մարշըմոնը տեղափոխուել է Թըրկունիս գիւղը և ապա Քոչանիս, նուէր ստանալով մելիք Մանուից: Սակայն մարշըմոնը Քոչանիսում ևս երկար չի մնացել, որովհետև մօտ լինելով Ջուլամէրիկին, շարունակ ենթարկուել է այդտեղ նստող միրի հալածանքներին, ուստի և՛ տեղափոխուել է Դէզ: Մելիք Մանուն դժգոհ լինելով, որ մարշըմոնը հեռացել է իւր նուիրած Քոչանիսից, գնացել է Ջուլամէրիկի միրի մօտ և նրա հետ խորհրդակցելով թէ ինչ միջոցով կարելի է մարշըմոնին կրկին Քոչանիս դարձնել, գնացել է Դէզ և կրակ տուել, այրել մարշըմոնի տունը,

ապա ժողովարարութիւնն արել ու Գոշանիսում կաթուղիկոսարան կառուցել, հրաւիրելով մարշլմոնին վերադառնալ Գոշանիս, որ և ստիպուած յանձն է առնում:

Մելիք Մանդուին յաջորդել է մելիք Հարօն: Սա յարձակուել է Գեաւառի Խարուստի բերդի վրայ, տիրել, աւերել և մեծ աւար առնելով քրդերից՝ վերադարձել:

Սրա յաջորդը ևս կոչուել է մելիք Մանդու: Սա ևս իւր նախորդի նման պատերազմասէր է եղել և երբ փոքրիկ դժգոհութիւն է ծագել սրա և մելիք Խուբեարի միջև, սա յարձակուել է Բաղի վրայ, կոտորել, վառել և մեծ աւար առել:

Մելիք Մանուին յաջորդել է մելիք Սուլէյման: Սրա ժամանակ օսմանեան կառավարութիւնն ուշադրութիւն է դարձրել այս կողմերի վարչական կազմակերպութեան վրայ, գաւառապետներ է նշանակել Զուլամբերիկի, Գեաւառի, Շամզդինանի վրայ, որոնք ամեն կերպ աշխատել են թոյլ չտալ, որ աշիրէթների միջև կռիւններ ծագեն: Այս պատճառով և՛ թէ մելիք Սուլէյմանը և թէ սրա յաջորդ մելիք Շլիմոնը յիշատակելի առանձին մի գործ չեն կատարել և խաղաղութեամբ կառավարել են իրենց աշիրէթը:

Շլիմոնի յաջորդ մելիք Վարդայի մասին պատմում է, թէ կաշառուել է Օրամարի քիւրդ աշիրաթի աղայից՝ չպաշտպանելու իւր աշիրաթը, երբ ինքը կը յարձակուի սրա վրայ, և երբ քրդերը եկել, կոտորել, քշել տարել են այս աշիրաթի հօտերը՝ մելիք Շլիմոնը տեղում հանգիստ նստած է մնացել:

Սրա յաջորդ մելիք-Իշուէն յարձակուել է Թխումի ասորի աշիրէթի վրայ և մօտ 2000 գլուխ ոչխար աւար տարել: Այս միջոցներին Դէզի ասորի աշիրաթն էլ մտել է սրա երկիրը և սրան պատկանող Ղարսու կոչուած տեղը ցանել, և սրա արօտատեղիներում իւր հօտերն արածացրել: Մելիք Իշուէն յարձակուել է Դէզի աշիրէթի վրայ, նրա հօտերը աւար առել և Ղարսուում ցանած արտերն էլ գրաւել և ինքը հնձել տուել:

Մելիք Իշուէն, յաջորդել է մելիք Միրզան, որի գործունէութեան մասին ոչ մի յիշատակութիւն չէ մնացել: Սրա յաջորդ մելիք Խալիլի ժամանակ Օրամարի քուրդ աշիրէթը յարձակուել է այս ջելուի աշիրէթի վրայ և մօտ երկու հազար ոչխար քշել տարել: Մելիք Խալիլ բողոքելով հանդերձ օսմանեան կառավարութեան, 500 ասորի կտրիճներով և 40 օսմանեան զինուորներով գնացել է Օրամար՝ և ստիպել վճարելու 200 լիրա դրամ, 682 ոչխար, 7 ջորի, 4 կով, մի քանի գորգ և այլն:

Սրանից յետոյ 1909 թուին նա գնացել է Եւրոպա, ժողովարարութիւն անելու, ներկայացել է Հռոմի պապին իբր Զեւուի թագաւոր՝ իւր ազգային շորերով և նկարագրելով երկրում տիրող տգիտութիւնը՝ կոնդակ է խնդրել՝ ժողովարարութիւն անել դպրոցներ հիմնելու: Պապը թոյլ է տուել և նա կարճ միջոցում հաւաքել է 18000 ռուբլի, վերադարձել գիւղ, դպրոցական մի շէնքի հիմք ձգել և կրկին վերադարձել Եւրոպա՝ ժողովարարութիւնը շարունակելու: Ըստ երևոյթին այս անգամ Գերմանիայում նա իբր կաթոլիկ վարդապետ է հանդիսացել, որովհետև, ինչպէս իմացայ գերմանական փոխ-հիւպատոսից, գերմանական կառավարութիւնը ձերբակալել է նրան իբր խաչագողի և տեղեկութիւններ է ուղել հիւպատոսից:

Այժմ մելիքութեան պաշտօնը մելիք Սալիկի բացակայութեան պատճառով վարում է մելիք Զիբրայէլը, մի գրագէտ անձնաւորութիւն, որ գիտէ նաև թուրքերէն խօսել և պարծենում է, որ գիտէ ժամասացութիւն և սարկաւազի աստիճան ունի:

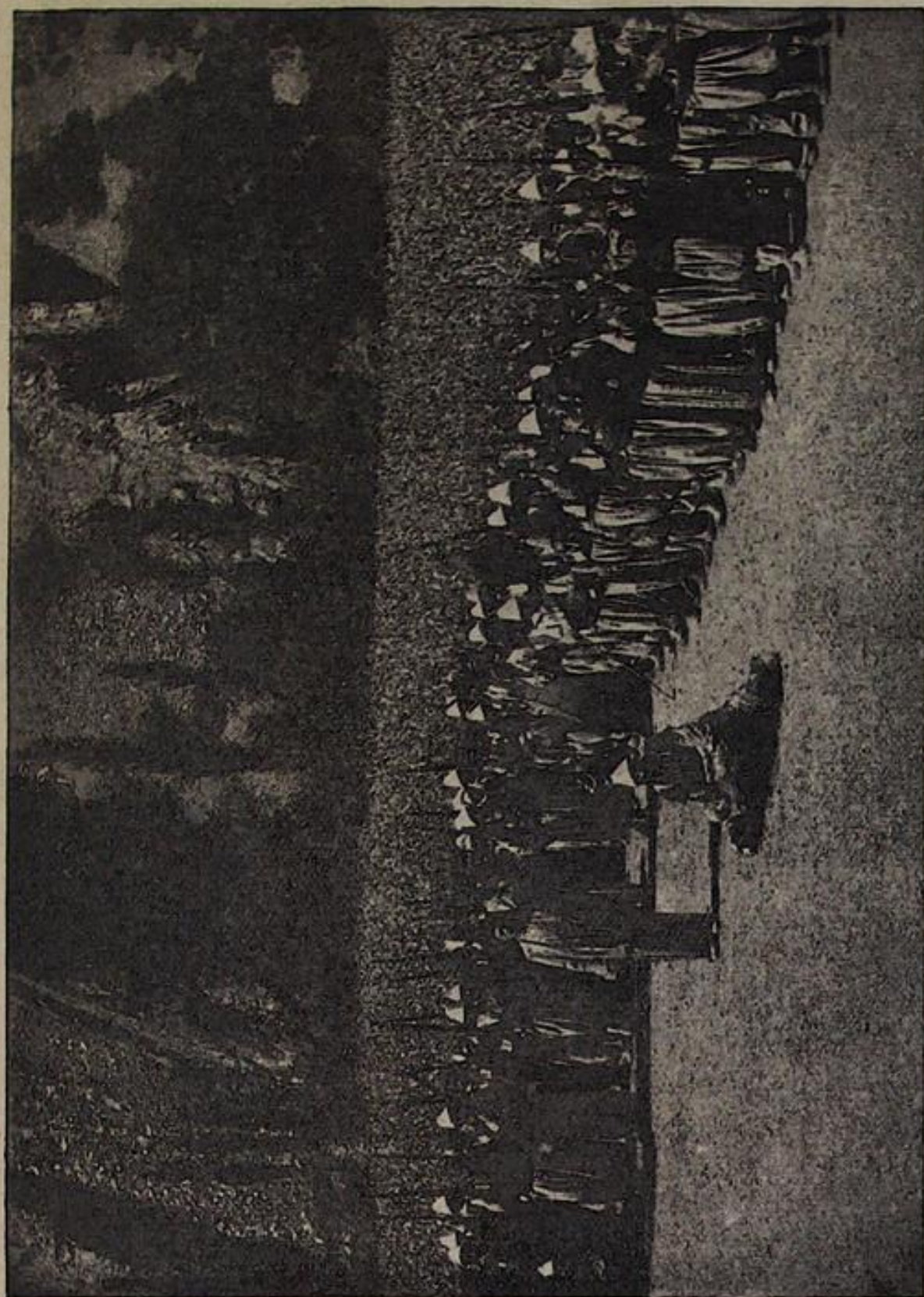
բ. Զիբի մելիքութիւն

Զիբի աշիրաթի նախահայր համարւում է մելիք Զամօն, որ իւր եղբայր Բերիշի և իւր աղխի հետ Բոտանի Տօրնահերայից եկել բնակութիւն է հաստատել Թալանի գիւղում, հալածելով բըրդերին: Սրան յաջորդել են շատ մելիքներ, որոնցից մինը խնամացել է Զիբի գիւղի մի ազգեցիկ տան հետ, տալով նրան իւր աղջիկը: Ահա այս տանից դուրս է եկել Հարօն անունով մի քաջ մարդ, որ ստորագրել է իրեն Թալանի գիւղը և խել մելիքութեան իրաւունքը: Այնուհետև մելիքութիւն են արել սրա որդին՝ մելիք Գէորգիս և ապա թոռը՝ մելիք Համօն, որ ոչ մի նշանաւոր բանով յայտնի չեն:

գ. Վերին Թիարի մելիքութիւն

Վերին Թիարի աշիրաթի առաջին մելիք համարւում է Մելիք-Որմըզը: Սրա ժամանակ Զուլաբերիկի խան Քարիմ-խանը Սուրան-բաբան քրդական աշիրաթի գլուխն անցած կոտորել է Վերին Թիարի ասորիներին:

Մելիք-Որմըզը միջանի անձերի հետ փախել, ապաստանել է Սմադար լեռան գագաթը, որտեղից քսան օր շարունակ կռուել է Քարիմ-խանի մարդկանց դէմ: Երբ Քարիմ խանը երկիրն անապատ դարձնելուց յետոյ՝ քաշուել է իւր տեղը, մելիք-Որմըզը

ԱՆԼԻՔԻ ընդունակությունը

իջել է լերան գագաթից, հաւաքել իւր շուրջը սրի բերանից ազատուած, ցիրուցան եղած ասորիներին, տեղաւորել Ճամպա գիւղում և կառավարել նրանց մինչև իւր մահը: Նրա գերեզմանը այժմ էլ ցոյց են տալիս Ճամպա գիւղում: Ամեն տարի, զատկին, Ճամպա գիւղի բոլոր բնակիչները հաւաքւում են այս, իրենց համար նուիրական գերեզմանի շուրջը և օրհնել տալիս: Սրա մօտ թաղուած են նաև յետագայ մելիքները:

Մելիք-Որմըզի յաջորդներից հետեւեալ երեքի մասին, այսինքն՝ Կեանե, Բենիամի, Նաւան, ոչ մի ուշագրաւ բան չի պատմւում, իսկ Սմայելի մասին վառ յիշողութիւններ կան: Սրա ժամանակ ասորիների երկրները սկսել են դարձեալ աւիրուել քիւրդ՝ այս անգամ Բադիր-խան-բէյի հրոսակային արշաւանքներից: Մելիք-Սմայելը երեք օր շարունակ արիաբար կռուել է Բադիր-խան-բէյի դէմ և ապա թեթեւ վէրք ստանալով՝ ապաստանել է մի անմատչելի լեռ: Բադիր-խան-բէյ երդումն տալով որ ոչ մի ֆլաս չի հասցնիլ նրան, համոզում է իջնել Դէրա Մարսաւա գիւղը՝ բանակցելու: Սմայելը իջնում է, և այստեղից, մի աղբիւրի մօտ նստած, այս մելիքը և Բադիր-խան-բէյը երկար խօսում են: Վերջը Բադիր-խան-բէյը առաջարկում է մելիք-Սմայելին ընդունել մահմեդականութիւն, խոստանալով նրան տալ ամեն ինչ՝ ինչ որ ցանկանայ: Մելիք-Սմայելը վրդովւում է և պատասխանում, թէ դու ընդունիր քրիստոնէութիւն, ես կըտամ քեզ, ինչ որ ցանկանաս: Այս լսելով Բադիր-խան-բէյը աչքով է անում իւր ծառաներին և սրանք անմիջապէս խփում, սպանում են մելիքին:

Այս նահատակ մելիքին յաջորդել են Բենիամի, Փըթիւ, Զնդու, Նադուք, որոնց մասին դարձեալ չկան յիշողութիւններ: Վերջին մելիքը այժմեան մելիք-Իսրայէլն է, որ զբաղէտ է և բարեկիրթ անձնաւորութիւն: (Տես մելիքի ընդունելութիւն պատկերը. ժողովուրդը զինուած ընդ առաջ գալով՝ նրա ոտների առջև ոչխար է զոհում):

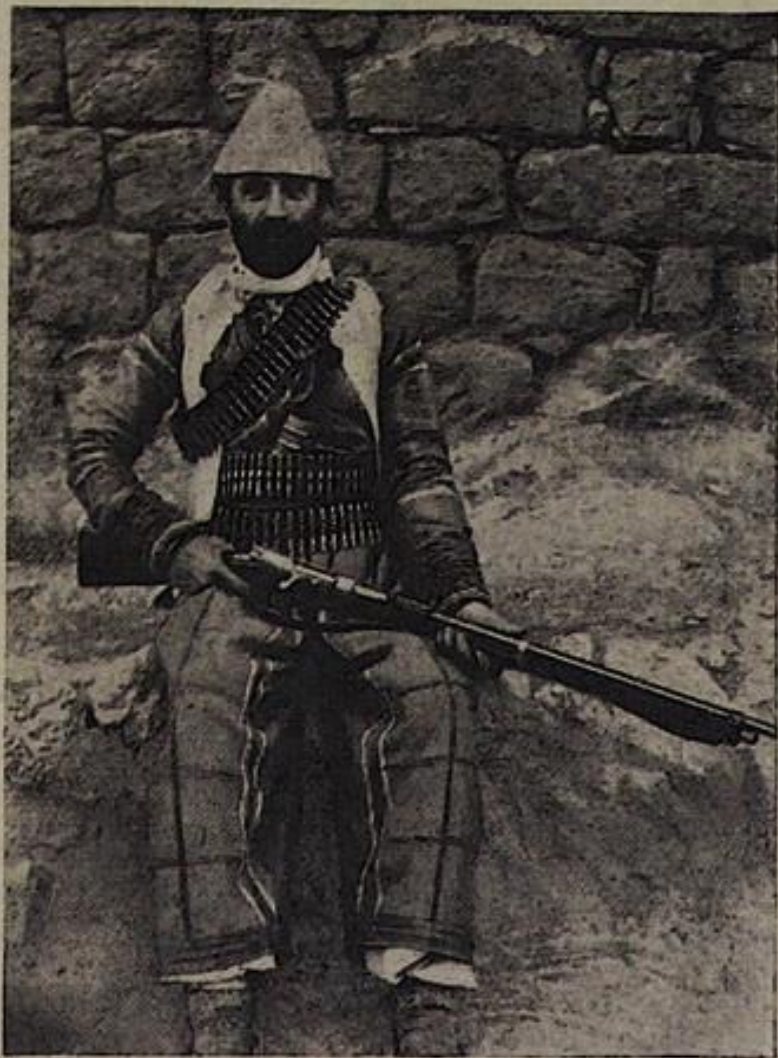
դ. Ներքին Թիարի մելիքութիւն

Այս աշիրաթի առաջին մելիք համարւում է մելիք-Աւդիշը, որ Զուլամերիկի միր Իբրահիմ խանի հետ միացած մի քանի անգամ յարձակուել է Պարսից երկրի վրայ և աւարել: Իբրահիմ-խանը այս յաղթութիւններից յետոյ գնացել Կոստանդնուպօլիս և սուլթանից դրամ կտրելու արտօնութիւն է ձեռք բերել, խոստանալով Զուլամերիկի շրջանում ճանապարհներ շինել, որ և՛ մասամբ կատարել է:

Մեկիք Աւդիշի գերեզմանը գտնւում է Սալաբաք գիւղում, ամեն տարի, զատկի երկրորդ, մեռելոցի, օրը թէ մեկիքի և թէ գիւղացիների տներից կերակուրներ են բերւում և դրւում այս գերեզմանի վրայ. գալիս են քահանաներ և օրհնում նախ այս և ապա միւս մեկիքների գերեզմանները. յետոյ թէ մեկիքը և թէ գիւղացիները նստում են այս գերեզմանների շուրջը և ուտում բերած կերակրները:

Մեկիք Աւդիշի գերեզմանով երդուիլը այժմ էլ շատ սովորական է:

Մեկիք Աւդիշից յետոյ մեկիք է դարձել մեկիքԲարխոն: Սրա ժամանակ Բոտանի Զեզիր գաւառի միւրը յարձակուել է Զուլամիրիկի վրայ և յաղթել, ուստի և մեկիք Բարխոն միացել է Բէյտուլշարարի Գիրաւի Արտուշ աշիրաթի ադա Շաքիրի հետ և օգնութեան հասնելով Զուլամիրիկի միւրին՝ յարձակուել Զեզիրի միւրի վրայ, և դուրս բշել նրան Զուլամիրիկի սահմաններից:

Ներքին Թխումի մեղիք Բարխո

Սրան յաջորդել է մեկիք-Աւդիշ Բ., որ խաղաղութեամբ կառավարել է իւր երկիրը: Սրա գերեզմանը ևս այժմ ցոյց է տրւում միևնոյն Սալաբաք գիւղում:

Սրա յաջորդ մեկիք-Բարխոն նորից վերսկսել է ասպատակութիւններ կազմակերպել, յարձակուել է Բարուարի միւրի վրայ, աւերել Ղուամրի բերդը և մեծ աւար բերել:

Այս ասպատակութիւններից յետոյ ժողովուրդը բերուած աւարով լիացած՝ միառժամանակ խաղաղ է մնացել և այս միջոցին

մելիք Մեալիք-Դանիէլը ներքին բարեկարգութիւններով է զբաղուել և շինել է մի քանի ճանապարհներ:

Մելիք Դանիէլին յաջորդել է մելիք Բարխօն: Սրա ժամանակ Ջալի քուրդ աշիրաթը յարձակուել է սրա երկրի վրայ և քշել, տարել է սրանց հօտերը: Մելիք Բարխօն ընկել է սրանց յետևից, փախցրել և յետ բերել իրենց հօտերը: Ենթարկուելով կաթոլիկ միսսիօնարների ազդեցութեան, մելիք Բարխօն ընդունել է կաթոլիկութիւն, ուստի և՛ մարշլմոնի կողմից գահընկեց է եղել և նրա փոխարէն մելիք է հաստատուել մելիք-Կեաթօն, որ այժմ կառավարում է:

Ե. Թխումի մելիքութիւն

Այս մելիքութեան նախահայր համարում է մեալիք Շիրին-շահը, որ մի խումբ ասորիների հետ Աթուրից եկել է Թխում և այստեղ, անտառի մէջ տեսնելով այժմեան եկեղեցին ամայի կանգնած, բնակութիւն է հաստատել շուրջը և կազմակերպուելով սկսել է կռուել այս կողմերը տիրող եզիդիների դէմ:

Մելիք-Շիրին-շահին յաջորդել է Մելիք Մանուն: Սրա ժամանակ Արտուշ աշիրաթի քրդերը յարձակուել են Ուան գիւղի և սրա շրջակայքի եզիդիների վրայ, կոտորել և դուրս քշելով տիրել նրանց երկրին: Ապա ուղեցել են նաև ասորիներին կոտորել, որ նոր հաստատուել էին այս կողմերում, սակայն մելիք-Մանուն ընդդիմացել է և պահպանել իւր ժողովուրդը:

Մելիք-Մանունին յաջորդել է մելիք Օրահան: Սա միացել է Զուլամէրիկի միւր Միրոս Մատէնի հետ և յարձակուել Բադինի (Մօսուլի մօտ) քրդերի վրայ, կոտորել և թալանել. ապա դարձեալ նոյն միւրի հետ յարձակուել է Պարսկաստանի Բարդասորի քրդերի վրայ և նրանց էլ կոտորել ու թալանել:

Մելիք Օրահանին յաջորդել է մելիք Լաչինը, որ յետ է մղել Ջալի քրդերի աղա՝ Միրզա-աղայի յարձակումը և կոտորել նրանց՝ Ջաբ գետի ափին:

Սրան յաջորդել է մելիք Դինխանը, որ 3000 զօրքով յարձակուել է Ուան գիւղի Արտուշ աշիրաթի քրդերի վրայ և կոտորել, թալանել է:

Սրա յաջորդ Լաչինը միևնոյն շաւղով է գնացել, դարձեալ յարձակուել է Արտուշի աշիրաթի քրդերի վրայ, սակայն պարտութիւն է կրել:

Սրան յաջորդել է մելիք Գեօրգին, որ այժմ կենդանի է: Հետևելով իւր նախորդներին, սա յարձակուել է Բարվարի Ար-

տիւշ աշիրաթի քրդերի վրայ և քշել բերել նրանց ահագին հօտերը: Խրախուսուած այս յաղթութեամբ, նա յարձակուել է Օրամարի Սիւթու աղայի վրայ, որ եկել, քշել տարել էր այս աշի-

Խխուամի մելիքը իւր օխաւմբով

րաթի 2000 գլուխ ոչխարները և կարողացել է գրեթէ նոյնքան ոչխար քրդերից քշել բերել:

Այս մելիքական հարստութիւնը այժմ հինգ գրեթէ համազօր օջախի, գերդաստանի է բաժանուած, ուստի և՛ որոշել են որ մելիքութիւնը ժառանգական չլինի, այլ իւրաքանչիւր երեք տարին հերթով ընտրուի այս հինգ օջախի արժանաւոր մարդկանցից:

գ. Բազի մելիքութիւն

Բազի աշիրաթի մասին պատմուած է, թէ Աթուր քաղաքից փախել, եկել են Արտուշի Շիվախալէ գիւղը, ուր մի քանի դար մնալուց յետ քրդերի հալածանքից ստիպուած տեղափոխուել են այժմեան բնակավայրը, որ նրանց անունն է կրում: Ամենահին մելիքը, որի մասին դեռ ևս պահպանուել է յիշատակութիւն, մելիք Նւնանն է, որ յետ է մղել Փիզանի միւր Մստաֆա-բէկի յարձակումը Բազի վրայ:

Մեկիք Եւնանից յետոյ յիշուամ է մեկիք Դարեաւուշը, որ կրճատուած ձևով Դարուիշ է կոչուել: Սա կռիւ է մղել Մուսուլի Մուզուլ բրդական աշիրաթի դէմ, որ կամեցել է տիրապետել այս կողմերին և դուրս քշելով նրան այստեղից միահեծան կառավարել է:

Սրան յաջորդել է մեկիք Դոբը (Յոբ), որ կառուցել է Բազի եկեղեցին:

Սրա յաջորդ Քանուն մեկիքը յետ է մղել Զուլամէրիկի միր Ռաշիդ-փաշայի յարձակումը և սպանել նրան պատերազմի դաշտում:

Այս յաղթութիւնից յետոյ Զուլամէրիկի նորընտիր միր Աբդըլլահ-բէկը բարեկամացել է սրա յաջորդ մեկիք Սողոմոնի հետ և միասին յարձակուել են Բոտանի Զիզիր քուրդ աշիրաթի վրայ և մեծ կոտորած տուել, սակայն այս կռուումն էլ մեկիք Սողոմոնն է սպանուել:

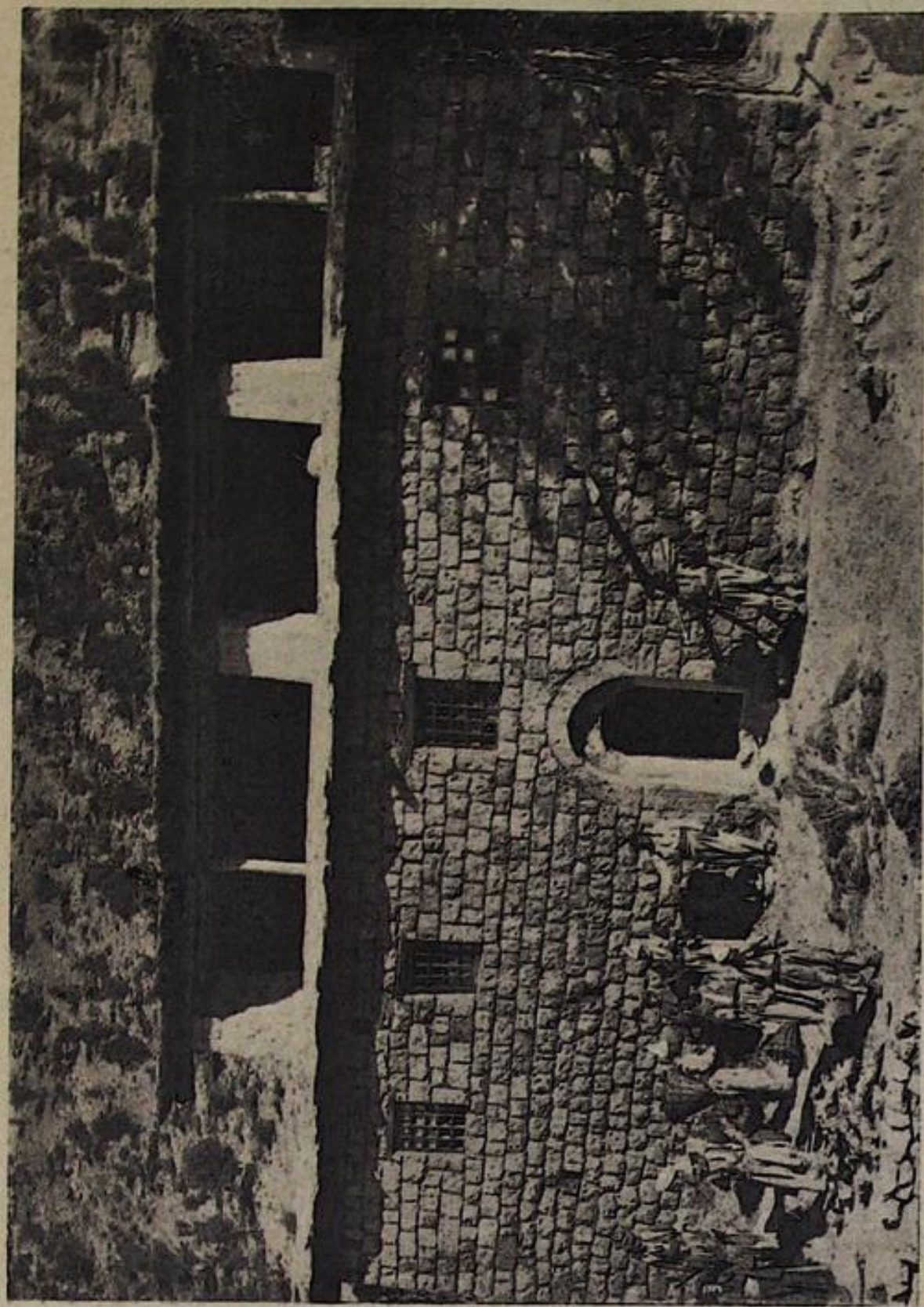
Սրան յաջորդել է Թէպէտ Նոյն, Եաւնան, մեկիքական տընից, բայց Շաուտա գիւղից մեկիք Շահէն, որի ամենագլխաւոր գործը այն է եղել, որ կարողացել է յետ մղել Փինիանիշ բրդական աշիրաթի յարձակումը:

Սրան յաջորդել է մեկիք-Եաւնան Բ.-ը: Պէտք է ասել, որ մեկիքները, որպէս տաճկահպատակ, մի փոքրիկ հարկ են վճարելիս եղել Զուլամերիկի միրին, սակայն մեկիք-Եաւնան 8 տարի շարունակ հարկ չէ տուել, և միանգամայն ինքնագլուխ կառավարել է իւր ժողովուրդը, սակայն յետոյ Զուլամերիկի միր Նուրի-բէկը տեսակցութիւն է նշանակել Քոյ գիւղում և համոզել է զուր արիւնհեղութիւնների տեղիք չտալ և վճարել հարկ. սա էլ յանձն է առել:

Սրա յաջորդ մեկիք Ղաւշաբան միայն 9 օր մեկիքութիւն է արել, գահընկեց լինելով Զուլամերիկի միրից, որ 9 ջորի էլ տուգանք է առել, նրա ցոյց տուած անհնազանդութեան համար:

Սրան յաջորդել է մեկիք Շահէ Բ.: Սրա ժամանակ մի ձմեռ, երբ Բազի տղամարդիկ, սովորութեան համեմատ, պանդխտած են լինում Մուսուլի կողմերը աշխատելու՝ Փինիամիշ, Օրամար և այլ բրդական աշիրէթներ յարձակուել են այս Բազի վրայ և աւերել ու կողոպտել են: Գարնանը, երբ պանդուխտները վերադարձել են, մեկիք Շահէն կազմել է մի մեծ գունդ, յարձակուել այս քըրդերի վրայ, 80 մարդ սպանել և ահագին աւար խլել նրանցից:

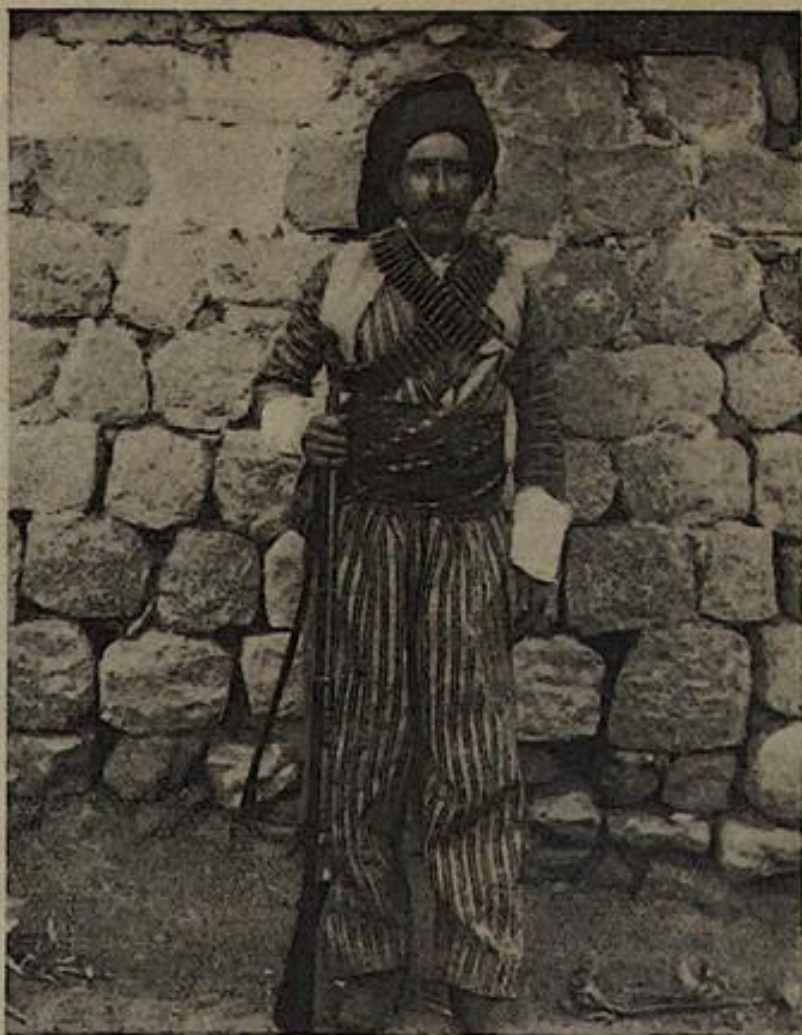
Սրան յաջորդել է մեկիք Աւդիշը, որի միակ, յիշատակելի գործը այն է եղել, որ միջնորդել է կառավարութեան առաջ և վճարուող 60 լիւրայի հարկը կիսով չափ պակասացրել:

Մեկիճական տուն—ամրոց

Մրանից յետոյ
յաջորդաբար մե-
լիք են դարձել
Զատու, Շմոն,
Եաղուբ, Եա-
նան Գ. և Իշահա,
որոնք մի առան-
ձին, յիշատակելի
գործ չեն արել:

Այժմ մեկիք է
Համօն, որ մի
քանի անգամ քա-
ջութեամբ յետ
է մղել Օրամարի
քուրդ աշիրէթի
յարձակումները:
Այս մեկիքը այժմ
հարկաւոր դէպ-
քում կարող է
մինչև 900 կամա-
ւորներ դուրս
բերել կռուի:

Բագի մելիք Համօն

է. Թալի մեկիքութիւն

Թալի աշիրէթը իւր անուան բացատրութիւնը տալիս՝ հե-
տեւալ հրաշապատումն է պատմում.

Մելիք-Ազիզ անունով մի մեկիք ունենում է մի որդի Թալ
անունով, որը սովորելիս է եղել տեղեկան քահանայի մօտ: Մի
լուսընկայ գիշեր փոքրիկ Թալը կարծելով թէ արդէն լուսացել է,
հագել է իւր նոր թանգագին շորերը և գնացել քահանայի մօտ՝
դաս առնելու: Քահանան կամեցել է նրա թանգագին շորերը իւ-
րացնել, ուստի և սպանել է նրան, շորերը հանել և նրան թա-
ղել իւր տան մէջ: Հայրը երկար որոնել է, սակայն ոչ մի հետք
չէ գտել: Մի օր, մեկիք Ազիզը եկեղեցում աղօթելիս, յանկարծ
տեսել է, որ ներս մտաւ մի թռչուն, միանգամայն նման իւր որ-
դի Թալին, և մարդկային լեզուով ասաց, թէ ինքը Թալն է, որին
իւր ուսուցիչ քահանան սպանեց և թաղեց իւր տան մէջ և խըն-
դրում է, որ իւր դիակը այդ տնից հանեն, բայց քահանային չը
սպանեն, որովհետեւ ինքը նահատակուելով արքայութեան է ար-

ժանացել: Մեկիք Աղիզը հանել է դիակը, մի դաշտի մէջ թաղել և վերան մի հկեղեցի կառուցել, որ այժմ կոչւում է Մար-Թլայի: Այնուհետև այս աշիրաթը վերակոչուել է Թալ՝ նահատակի անունով:

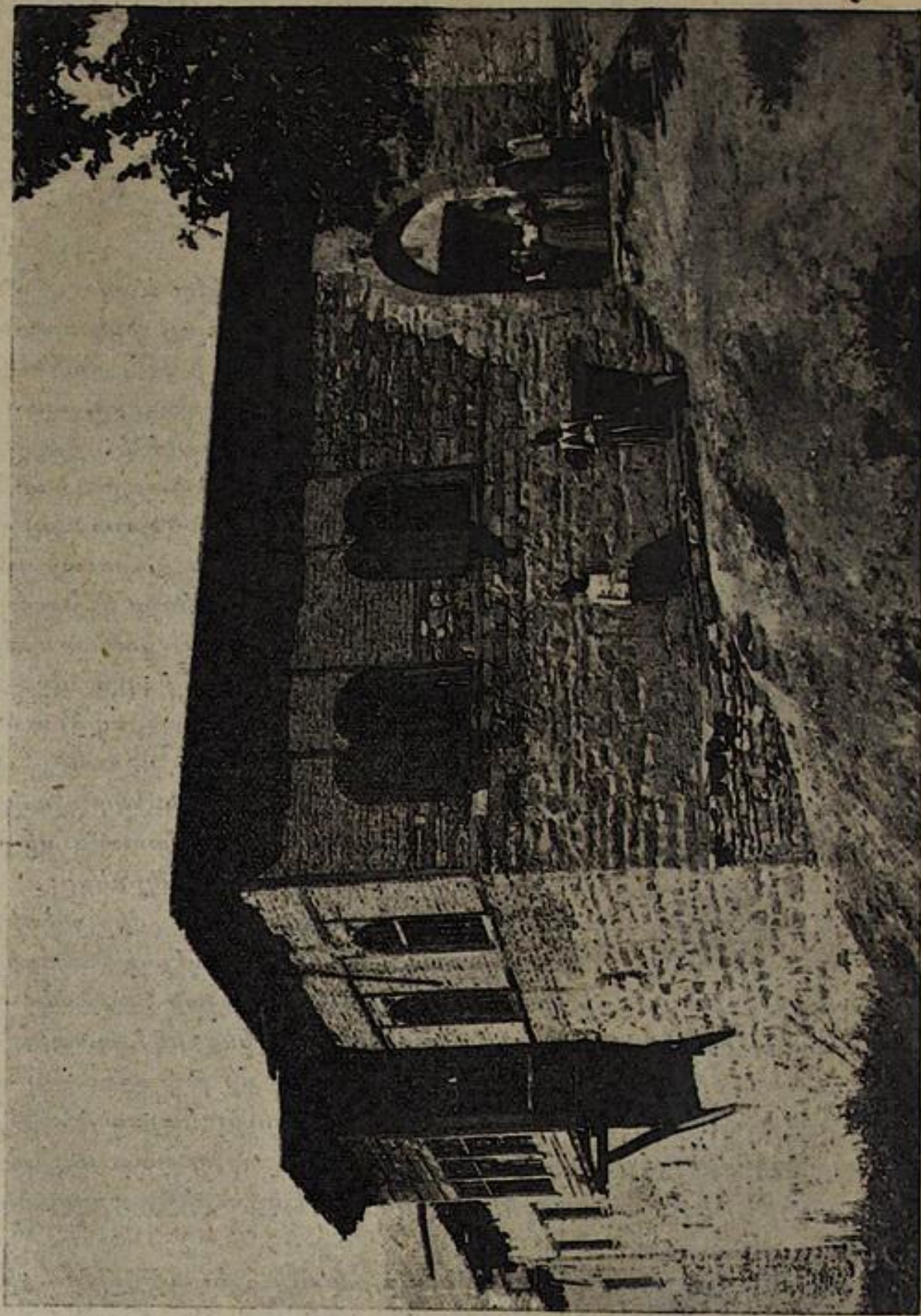
Մեծ Զիլուն կարող է կռուի դէպքում 800, իսկ Փոքր Զիլուն 600 զինուոր հանել:

ԲՆԱԿԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱՀ ԿԱՐԱՍԻՔ

Ասորիների տները բաղկացած են մի սենեակից և մի ընդարձակ սրահից: Սենեակը յատկացրուած է ձմեռուայ, իսկ սրահը՝ ամառուայ բնակութեան համար: Թէ սենեակի և թէ, մանաւանդ, սրահի յատակը, և մասամբ պատերի ստորին մասերը, պատած են կաւով և շատ լաւ յղկած, այնպէս որ օրինակելի մաքրութիւն կարելի է պահպանել: Սենեակի պատի մէջ կայ բուխարի, իսկ սրահի մէջ տեղում՝ օջախ: Սրահի առանձնայատկութիւնը նրանումն է կայանում, որ ձմեռը նրա առջևի բացուածքը ծառի ճիւղերի հիւսուածքով ծածկւում է, որպէսզի փոքր ի շատէ տաք լինի: Սրահի առջև, և կամ նրա մի անկիւնում, գտնւում է մի փոքրիկ, թոնրածե օջախ, միայն ոչ թէ հայկականի պէս գետնի մէջ թաղուած, այլ գետնի երեսին, մօտ $\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեամբ և նոյնքան տրամագծով, միայն փոխանակ անուածքի, մի կողմից ամբողջ բարձրութեամբ, մօտ 10 սանտիմետրաչափ բացուածք ունի: Սրան մէջ են թխում հացը, որ մեծ մասամբ սիմինդրից են պատրաստում, և սրա վերայ եփում կերակրները:

Նոյն տիպին են նաև մեկիքների տները, միայն միջանիսի սրահը սենեակի վրայ է կառուցուած լինում, որպէսզի աւելի բարձր լինելով՝ հարկաւոր դէպքում բարձրից հրացան արձակելու յարմարութիւն ներկայացնէ, իսկ սենեակը փոքրիկ պատուհաններ և միջանի ծակեր է ունենում, այնպէս որ թշնամու յարձակման միջոցին կարելի է այդտեղ ապաստանուել և պատուհաններից ու ծակերից հրացան արձակել: Այսպիսի տնից զատ մեկիքներն ունենում են նաև սրան կից կամ հանդէպ ուրիշ, սովորական տուն:

Առանձին ճարտարապետութեամբ կամ շքեղութեամբ չի փայլում նոյնիսկ կաթողիկոսարանը Քոչանիսում: Սա ևս մի հասարակ շէնք է, բաղկացած մի սրահից, մի մեծ դահլիճից և վեց սենեակներից, կառուցուած նկուղների վրայ: Սրահը զարդարուած է այն եղջերուների եղջուրներով, որ մարշլմոնները որսացել են. սրանց ամենասիրած զբօսանքն էլ որսորդութիւնն է: Դահլիճը

Ասորաց կաթուղիկառանքը

առ ի շեղ կտրուած է մի թախտով, ուր ձգուած են գորգ և ներքնակներ, իսկ յատակը ծածկուած է գորգերով: Մարշմոնը և նշանաւոր հիւրերը ծալապատիկ նստում են թախտի վրայ, իսկ ստորադրուածները պըպըզում կամ չոքում են յատակին:

Գիւղական տներում կահ կարասիք չկայ, ոչ աթոռ և ոչ սեղան կարելի է գտնել. բոլորը նստում են ծալապատիկ, մեծ մասամբ օջախի շուրջը: Յարգելի հիւրերի համար ձգւում են փսիաթ և կամ թաղիկ, երբեմն էլ կապերտ: Ծաշը մատուցանում են պղնձէ սկուտեղի (սինու) մէջ, կաւէ խոնչի և կամ, շատ յաճախ, իծի մորթու վրայ: Ուշագրաւ է, որ սրանք ևս, հայերի պէս, սփռոցի միջի փշրանքները չեն թափում, որպէսզի բարաքեաթը չգնայ: Կերակուրները մատուցանում են մի մեծ, կաւի քրիղանով, որի միջից ամենքը ուտում են, առանց քաշուելու կոխելով մատները նրա մէջ:

Ամբողջ տան մէջ ոչ մի պատկեր չկայ, միայն սրահի սիւներից մինի մօտ կախուած է լինում մի փայտէ, հասարակ, փոքրիկ խաչ, որի առջև առաւօտ և երեկոյ կանգնած աղօթում են դերդաստանի աւագագոյն անդամները:

Տուն չկայ, որի անկիւնում դրուած չլինի և կամ սիւնից կամ սլատից կախուած չլինի նոր ձևի հրացան, մի քանի դաշոյն, փամփուշտակալներ:

Հափաղանց ուշագրաւ են սրահների առջև, մանաւանդ գետակների վրայ խփուած չորսական ցցերը, որոնց վրայ ամրանում են ծառերի ճիւղերի մի հիւսուածք, հանգիստ քուն պարգեւելու մոծակներից և տապից տանջուածներին:

Ասորիների աղօթատունը սովորաբար բաղկացած է լինում մի տաճարից և սրան կից՝ մի գաւթից: Տաճարի մէջ, արեւելեան կողմում, կայ մի սեղան, վարագոյրով պատած և սրա աջ կողմում մի աւանդատուն, ուր և՛ գտնւում է մկրտութեան աւագանը: Ո՛չ սեղանի վրայ և ոչ էլ պատերին չկայ և ոչ մի պատկեր և կամ արձան: Գաւթում յաճախ գտնւում են նուիրական մարդկանց գերեմաններ:

Տաճարի միակ դուռը, որ սովորաբար բացւում է միշտ հարաւային կողմում գտնուող գաւթի մէջ, այնքան էլ փոքր չի լինում: Պատուհաններն էլ չափազանց նեղ են և փոքր, այնպէս որ տաճարի ներսը գրեթէ միշտ կիսախաւար է տիրում:

Թէ տաճարի և թէ գաւթի կտուրները տափակ են, հողով ծածկուած, գմբէթ ոչ մինը չունի, ոչ էլ խաչ է կանգնացրած լինում: Գաւթի դուռը չափազանց նեղ է և ցած, յատկապէս այս-

պէս շինուած, որպէսզի թուրքերը չկարողանան իրենց գրաստները ներս քաշել:

Յաճախ գաւթի կողքին, բացօթեայ մի փոքրիկ կողակ է շինուած լինում, որի առջև ամառը կատարւում է առաւօտուայ ու երեկոյի ժամասացութիւն, բայց ոչ պատարագ:

Կոչնակի գործածութիւնը այստեղ ևս ընդհանրացած է, նոր նոր մուտք են գործում զանգերը, որ քաշ են անում եկեղեցու պատի մէջ ամրացրած մի ձողից. առանձին զանգադատուն և ոչ մի եկեղեցի չունի:

Ուշագրաւ է, որ մի քանի նշանաւոր վանքերի գրեթէ բոլոր պատերը ներքուստ ծածկուած են կանանց և տղամարդկանց հանդերձներով, որովհետեւ սովորութիւն է հիւանդանալիս ուխտ գալ վանքը, և հագի հանդերձները թողնել վանքում, հաւատալով որ այդ հանդերձի հետ իրենց հիւանդութիւններն էլ կը մնան վանքում: Թերեւս սա նախնական աստիճանն է այն սովորութեան, որ հայերիս մէջ ևս մինչև այժմ գոյութիւն ունի—հագի հանդերձից մի կտոր կտրել և կապել սուրբ համարուած ծառից և կամ ուխտատեղիների խաչքարերից, բժշկութիւն ստանալու հաւատով:

Ուշագրաւ է նաև, որ վանքերի դրան կողքին կախուած է լինում փոքրիկ զանգ, ուխտաւորը համբուրում է դուռը, զանգահարում է այդ զանգը և ապա մտնում տաճար, նման բուդդայական ուխտաւորին, որ նախքան աղօթելը զանգահարում է, որ գրաւէ աստուածների ուշագրութիւնը:

Ձ Գ Ե Ս Տ Ե Ի Ջ Ա Ր Դ

Ասորիների զգեստներն ու զարդերը հայկականից կամ քրդականից շատ չի տարբերւում:

Տղամարդիկ հագնում են շապիկ, վարտիկ, շալուար, իշիկ և գետուկ: Սրանցից միմիայն գետուկն է, որ տարբերւում է հայերի զգեստներից: Գետուկը շատ նման է քեզախիկին ¹⁾, միայն բոլորովին թևեր չունի և պատրաստւում է թաղիքից, և քեզախիկի պէս բրդոտ չէ: Հարուստների գետուկի մէջքը և կուրծքը երբեմն պատած է լինում կլապիտոնի ասեղնազործ նշխերով:

Գետուկ հագնում են նաև քրդերը և հայերը՝ միայն Հաքեարի շրջանում:

Այս կողմերի ասորիներին առանձնայատուկ է թաղիքից պատրաստած սպիտակ, կոնաձև, բարձր գլխարկը, որ միանգա-

¹⁾ Տես իմ Վասպուրականի հայերի ազգագրութեան մէջ:

մայն յիշեցնում է Ասորեստանի բարձրաքանդակների մէջ քանդակուած գլխարկները և որը նախատիպ կարող է համարուիլ հայկական վեղարին:

Առանձնայատուկ է նաև այն, որ բոլոր աշիրէթ, տոհմ, կազմող ասորիները, թէ երիտասարդները և թէ հասակաւորները, կրում են փոքրիկ, ծուռ դաշոյն, խրելով իրենց գօտու մէջ, երախակալը դէպի ձախ ձեռքը դարձրած և ոչ դէպի աջ՝ ինչպէս ընդունուած է հայերի և քրդերի մէջ:

Ասորիները մասնաւորապէս, և այս քարքարոտ և ժայռոտ երկրի բոլոր բնակիչներն ընդհանրապէս, ոտներին գուլպայի վրայից հագնում են ռաշիկ, որ պատրաստում են հէնց իրենք, բրդից: Այս աղանելիքի առաւելութիւնը նրանումն է կայանում, որ չափազանց փափուկ լինելով, քարքարոտ տեղերում նեղութիւն չի պատճառում և ժայռերի վրայից չի սահում: Սա միանգամայն նման է հայկական տրեխին:

Այս կողմերի ասորիների մի առանձնայատկութիւնն էլ այն է, որ տղամարդիկ էլ գլխի մազերը չեն կտրում և երկու կամ երեք հիւս արած կախ են ձգում: Մօրուս միայն քահանաներն ու ծերունիներն են թողնում:

Տօներին սիրում են գունաւոր փետուրներով և ծաղիկներով զարդարել իրենց գլխարկները: Նոյնը անում են և՛ կանայք, խրելով փետուրներն ու ծաղիկները իրենց գլխի փաթաթանների մէջ:

Կանայք հագնում են զբուն, որ միանգամայն նման է հայկական զբունին և վերայից յունական կուրտկա, կլապիտոններով զարդարուած: Չքաւոր կանայք կուրտկայի փոխարէն հագնում են գետուիկ, որ նման է տղամարդկանց գետուիկին:

Գլխներին աղջիկները դնում են ֆաս, շուրջը կապում եազմա, և ճակատը զարդարում դրամներով: Քոչանիսում կրթուած աղջիկները, ինչպէս օրինակ մարշլմոնի քոյրը և ուրիշները, միայն ֆաս են ծածկում:

Կանայք միայն եազմա են կապում, իսկ ոմանք, մոկացի հայերի նման, մարգարիտներով զարդարուած կոտ են ծածկում: Բերանը շորով ծածկելու սովորութիւնը սրանց մէջ չկայ:

Թէ աղջիկները և թէ կանայք գլխի մազերը մանր հիւսեր են անում և մէջքի վրայ ձգում:

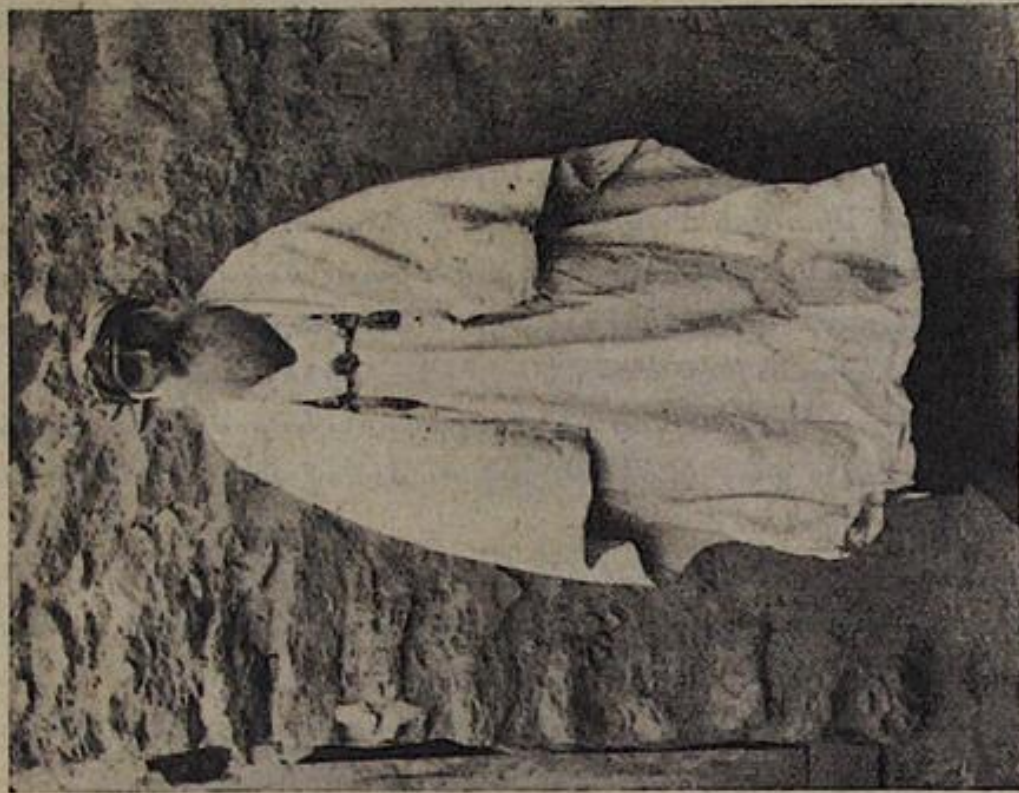
Պէտք է նկատել, որ Քոչանիսի ասորի կանայք արդէն թողել են իրենց տեղական շորերը և դրանց փոխարէն դայրա են հագնում, գլխներին եազմա կապում, իսկ աղջիկները միմիայն ֆաս ծածկում:

Հոգևորականութիւնը քահանայից սկսած մինչև մարշլմոնը իւր զգեստի տարազով չի տարբերւում աշխարհականից, երբեմն միայն եպիսկոպոսներն ու մարշլմոնը երկար ֆարաջի նման վերարկու են հագնում: Նոյն իսկ եկեղեցում սովորական ժամասացութեան ժամանակ ոչ միայն քահանաները այլ և մետրապօլիտը և մարշլմոնը շուրջառ չեն առնում իրենց վերայ, միայն պատարագին պատարագիչը և սարկաւազը ըզգեստաւորւում են: Սարկաւազը հագնում է մի սպիտակ շապիկ, որը իջնում է մինչև ոտները, պատարագիչ քահանան նոյնպիսի մի շապիկ, մէջքին կապում է մի գօտի, երկու ուսերին ձգում է մի ուրար և ծայրերը ամրացնում գօտում: Եւ պա մի սպիտակ շուրջառ առնում է վերան: Պատարագիչ կուսակրօնը, սկսած վարդապետից մինչև մետրապօլիտը, նոյն ձևով են զգեստաւորւում, միայն սրանք, որպէս առանձնաշնորհումն, գլխներին կապում են սպիտակ շոր: Վերջին ժամանակներս մարշլմոնը անգլիական միսիօնարների ազդեցութեան ենթարկուելով՝ ընդունել է նրանցից իւր նուէր մի թագ, մի ոսկեթել շուրջառ և մինչև ոտներն իջնող ուրար: Երբ ես Դեր վանքումն էի, մետրապօլիտը սաստիկ բողոքում էր այս նորամուծութեան դէմ. նրա ասելով մարշլմոնն էլ պէտք է ըզգեստաւորուի այնպէս պարզ՝ ինչպէս ինքը:

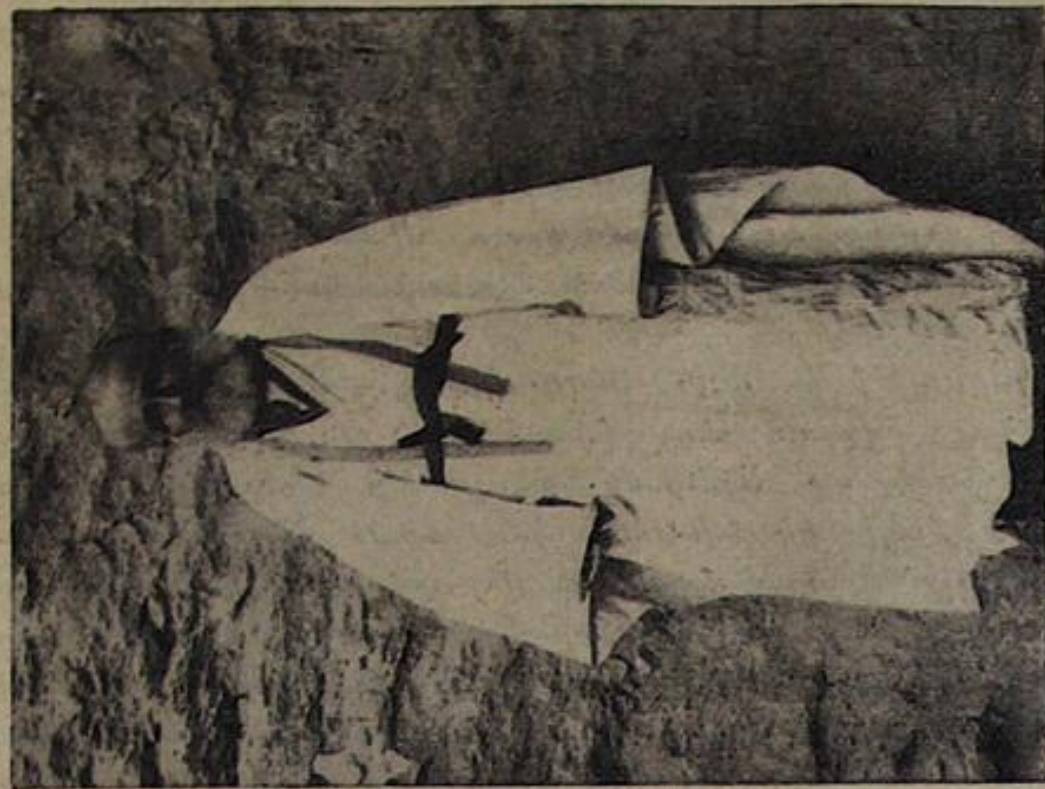

Ասորի սարկաւազ.

Երբ ամրացնում գօտում: Եւ պա մի սպիտակ շուրջառ առնում է վերան: Պատարագիչ կուսակրօնը, սկսած վարդապետից մինչև մետրապօլիտը, նոյն ձևով են զգեստաւորւում, միայն սրանք, որպէս առանձնաշնորհումն, գլխներին կապում են սպիտակ շոր: Վերջին ժամանակներս մարշլմոնը անգլիական միսիօնարների ազդեցութեան ենթարկուելով՝ ընդունել է նրանցից իւր նուէր մի թագ, մի ոսկեթել շուրջառ և մինչև ոտներն իջնող ուրար: Երբ ես Դեր վանքումն էի, մետրապօլիտը սաստիկ բողոքում էր այս նորամուծութեան դէմ. նրա ասելով մարշլմոնն էլ պէտք է ըզգեստաւորուի այնպէս պարզ՝ ինչպէս ինքը:

Ասորաց մեծապալիկի՝ զգեստաւորում.

Ասորի հաւանայ՝ զգեստաւորում.

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Հասակ. — Առհասարակ ասորիներն ամուսնանում են տղաները՝ 15—20, իսկ աղջիկները՝ 12—14 տարեկան հասակում:

Խնամութեան աստիճան. — Եկեղեցական օրէնքներով ամուսնացող զոյգից պահանջւում է, որ միմեանցից հեռու լինեն խնամութեան 4 և ազգակցութեան 7 աստիճան: Շեղումները հազուադէպ չեն:

Ամուսնութիւն ըստ ազգութեան. — Ասորիներն ուրիշ քրիստոնեայ ազգերի հետ խնամանում են, իսկ մահմեդականների հետ՝ ոչ: Այժմեան մարշըմոնի հօրեղբայրը ամուսնացած է բաղիշեցի մի հայուհու հետ: Հայուհիների հետ ամուսնանալիս՝ կրօնափոխութեան վերաբերեալ ոչ մի ծիսակատարութիւն չեն կատարում, որովհետև հայոց եկեղեցին շատ մօտ են համարում իրենց եկեղեցուն, մինչդեռ բողոքականի կամ կաթոլիկի հետ ամուսնանալիս՝ հարսնացուին խոստովանեցնում են, իրենց ծէսով հաղորդութիւն տալիս և խոստումն առնում, որ նեստորական է դառնալու:

Օրօրոցախազ. — Հայերի նման, սրանք ևս սովորութիւն ունեն փոքրահասակներին և նոյն իսկ մանուկներին նշանելու, խոստումն տալով, որ երբ մեծանան՝ պսակուեն: Հազիւ է պատահում, որ այսպիսի խոստումը դրժվեն:

Ամուսնալուծութիւն. — Ընդհանրապէս շատ հազիւ է պատահում ամուսնալուծութիւն, և այն էլ գլխաւորապէս երբ կնոջ անհաւատարմութիւնը միանգամայն յայտնի է լինում: Ամուսնալուծութեան թոյլտուութիւնը վերապահուած է միայն մարշըմոնին: Կնոջ ամուսնալուծութեան դէպքում պատահում է, որ ամուսինը յայտնի կերպով ապօրինի կին է պահում: Թէև ժողովրդական կարծիքը այս դէպքում այնքան էլ չի մեղադրում, սակայն եկեղեցին հրաժարւում է այդպիսիներին սրբութիւն տալ և եկեղեցական ծէսով թաղել: Ապօրինի երեխաներին մկրտում են:

Հարսնացուի ընտրութիւն. — Ընդհանրապէս թէ տղի և թէ մանաւանդ աղջկայ կամքը զուգակցի ընտրութեան վերաբերմամբ կամ բոլորովին չեն հարցնում և կամ ճնշումն են գործում: Ընտրութիւնը կատարում են ծնողները և եթէ սրանց բռնութիւնից ստիպուած աղջիկը փախչում է իւր սիրած երիտասարդի հետ, սրանք յարձակւում են նրանց վրայ և եթէ կարողանում են, սպանում են թէ աղջկան և թէ մանաւանդ փախցնող երիտասարդին: Եթէ չեն յաջողացնում, մի առժամանակ խռով են մնում, զրկում աղջկան որևէ բան ստանալու յոյսից ու վերջի վերջոյ հաշտւում:

Աղջիկտես.— Ասորի աղջիկները բաւական ազատ կեանք են վարում, և աշխատելով թէ դաշտում և թէ մօտակայ լեռներում փայտ և խոտ կրելով, յարմարութիւն ունեն թէ երիտասարդների և թէ սրանց ծնողների հետ տեսնուելու. սակայն եթէ մի կին ցանկանում է աւելի մօտիկից տեսնել մի աղջկայ, մի պատրուակով դնում է նրա տունը և առանց քաշուելու քննում ու զննում աղջկան՝ նրա մօր և աղգականների ներկայութեամբ, որոնք շատ լաւ հասկանում են սրա գալու նպատակը: Երբ հաւանում է աղջկան ուղղակի ուղում է, իսկ թէ ոչ՝ հեռանում է: Եթէ աղջկայ ծնողները մտադիր են լինում յարգելու առաջարկը՝ հիւրասիրում են այդ եկած կնոջը, իսկ եթէ ոչ, սառն են վարում:

Նշանտրէս (Նիշանկա).— Հարսնացուի ընտրութիւնից յետոյ երիտասարդի ծնողները մի կողմնակի մարդու միջոցով հարցնում են աղջկայ ծնողներին, թէ եթէ ուզեն՝ չեն մերժիլ, և երբ դրական պատասխան են ստանում, հրաւիրում են իրենց մօտ քահանային, քաւորին և մի քանի պատուաւոր բարեկամների՝ նշանտրէք գնալու: Քահանան, եկեղեցական կարգի համեմատ, հարցնում է երիտասարդին, թէ համաձայն է նշանադրուել այն ինչ աղջկայ հետ և երբ առնում է համաձայնութիւնը՝ առանց նրան, նրա հօր և տղամարդ բարեկամների հետ գնում է աղջկայ տունը: Յաճախ երիտասարդի տնից նախապէս ուղարկւում է զինի, միս և կամ այլ ուտելիքն աղջկայ տունը՝ նշանդրէքի երեկոյին ընթրիք տալու: Ուտել-խըմելուց յետո՝ քահանան դառնում է դէպի աղջկայ հայրը և ասում. Շնորհակալ ենք, դուք մեզ լաւ հիւրասիրեցիք, ուտեցրիք, խըմացրիք, սակայն ինչո՞ւ չէք հարցնում, թէ ինչի՞ ենք եկել:

— Բարի, հաղար բարի էք եկել, պատասխանում է աղջկայ հայրը. հարեան, բարեկամներ ենք, միշտ էլ պէտք է դնենք զանք, աւելացնում է, ցոյց տալով՝ թէ չգիտէ սրանց գալու պատճառը:

Քահանան յայտնում է, որ եկել են խնդրելու նրա աղջկայ ձեռքը:

— Աղջիկը իմս չէ, մօրն է, պատասխանում է հայրը, նա է սնուցել և մեծացրել նրան, նրանից ուզեցէք:

Եւ երբ նրան են դիմում, սա էլ ասում է, թէ աղջիկը իրենը չէ, իւր տեղրինն է. սա էլ ցոյց է տալիս մի ուրիշի վրայ, մինչև որ ամենահեռու բարեկամները կրկին ցոյց են տալիս աղջկայ հօրը, ասելով. Հայրը գիտէ, մենք այստեղ եկել ենք ուտել-խմելու և շնորհաւորելու, ում ուղում է, թող տայ:

Այս անգամ արդէն հայրը տալիս է իւր համաձայնութիւնը. և քահանան ձեռնապէս հարցնելով աղջկայ համաձայնութիւնը՝

օրհնում է մի մատանի և կամ մի ուրիշ ընծայ և տալիս աղջկան:

Կտրուածք (Խըլլէ).—Նշանադրութիւնից մի քանի օր կամ շաբաթ յետոյ երիտասարդի հայրը մի քանի տղամարդ-ազգականների հետ գնում է հարսնացուի տունը, ուր հրաւիրուած են լինում նաև իրենց մի քանի ազգականներ: Մատուցւում է ճաշ, որից յետոյ սկսւում է մի սակարգութիւն ամուսնացողների հայրերի միջև, որոշելու թէ ինչ պիտի վճարէ երիտասարդի հայրը՝ աղջկայ հօրը՝ նրա աղջիկը առնելու համար: Սակարկութիւնը տեւում է բաւական երկար, որին և միջամտում են երկու կողմի ազգականները: Վերջի վերջոյ որոշւում է, որ տղայի հայրը տայ 3 ոչխար, մի եզ, մի ոսկի, զանազան ընծաներ և 25 պիաստր էլ հարսնացուի մօրը՝ իբր նրա տուած կաթի գին (զուգէ տխալվա դիեմմա):

Փայ (Խըլլաթ).—Նշանադրութիւնից մինչև պսակը արգելւում է երիտասարդին բացայայտ կերպով իւր նշանածի մօտ գնալ, այլ միմիայն ծածկաբար: Նշանաւոր տօներին փոխանակ երիտասարդը գնալու հարսնացուի մօտ, երիտասարդի տնից հարսնացուին և վերջինիս տանից երիտասարդին նուէրներ են ուղարկւում, գլխաւորապէս ուտելիք, երբեմն էլ զանազան զարդեր կամ հագնելիք հարսնացուի համար:

Հարսանիքից մի քանի օր առաջ փեսայացուի տանից տանում են հարսնացուի տունը խոստացուած կտրուածքը:

Յետոյ թէ փեսացուին և թէ հարսնացուին իրենց ընկերները տանում են լողացնում. յաճախ փեսացուին լողացնելիս հրաւիրում են դաւուլ-զուռնա: Նախ քան լողացնելը՝ կանչում են նաև սափրիչին, որ սափրէ փեսացուի մօրուսը և խուզէ նրա գլուխը: Այս միջոցին նուէրներ չեն տրւում սափրիչին, ինչպէս այդ ընդունուած է հայերի մէջ: Ապա ընտրւում է ազապ-պաշի, կամ հարսանիքի գլխաւոր, գորշա տխլոլա, այսպէս. ամէն մի հրաւիրուած երիտասարդ նուէր է տալիս և ամենամեծ նուիրատուն դառնում է գլխաւոր. սրան է յանձնւում այս բոլոր նուէրները, որպէսզի սա ծախսէ հարսանիքի ընթացքում, նուէրներ տայ հաւ, ոչխար, ցորեն և այլն նորապսակների առջև բերողներին: Պէտք է ասել, որ ինչպէս հայերի և քրդերի, այնպէս և ասորիների մէջ սաստիկ տարածուած է այն սովորութիւնը, որ ոչ միայն հարսանիքի, այլ և՛ նոյնիսկ սովորական ճանապարհորդութեան ժամանակ, պատուաւոր մարդկանց առջև են բերում ցորենի խուրձ, գառ, ոչխար, եզ՝ իբր նուէր և սպասում վարձատրութեան:

Պսակ.—Հետևեալ օրը, առաւօտեան հաւաքւում են թէ փեսա-

յացուի և թէ հարսնացուի տունը նրանց երկու սեռի բարեկամները:

Փեսայացուի ընկերները դաւուլ-զուռնի առաջնորդութեամբ տանում են փեսայացուի պատրաստած հարսնացուի հարսանեկան հանդերձները՝ հարսնացուի տունը, ուր վերջինիս ընկերուհիները երգեր ասելով հագցնում, զարդարում են հարսնացուին: Փեսայացուի ազգականներից մի տղամարդ, մի ընծայ տալով, կապում է հարսնացուի գօտին: Ապա սրա երեսի շալը ուղարկում են եկեղեցի, որ քահանան օրհնէ, և բերում ձգում են հարսնացուի երեսին:

Փեսայացուի ընկերները վերադառնալով հարսնացուի տունից, հագցնում են փեսայացուի շորերը և դաւուլ-զուռնի առաջնորդութեամբ, հրացաններ սլարակելով տանում փեսայացուին եկեղեցի, ուր նրան քաւորի հետ թողնելով, գնում են հարսնացուին բերելու: Այստեղ քաւորկիներ (ղառութա) բռնում է հարսնացուի աջ ձեռից, փեսաքուրերը (խատ խեթընա) կռներից և 3 անգամ շրջելով օջախի շուրջը՝ հանում են տնից ու ուղևորւում դէպի եկեղեցի:

Հարսին կանգնեցնում են փեսայի աջ կողմը, իսկ քաւորին՝ ձախ, իսկ պսակի աւարտին՝ հարսին բերում են փեսի ձախ կողմը, որովհետև Աստուած Ադամի ձախ կողքից ոսկոր առաւ և ըստեղծեց կնոջը:

Այստեղ քահանան, աղօթքներ կարդալուց յետ, մի ուրար ձգւում է փեսացուի վիզը և խաչաձև կապում, ինչան որ հարսնացուն ձգուեց նրա վիզը և ամրապէս կապուեց նրա հետ՝ ապա մի խաչ և մի մատանի ձգելով սրբութեան բաժակի գինու մէջ՝ ճաշակում է հարս ու փեսին, խաչը հանում դնում փեսի գլխի փուշու մէջ, իսկ մատանին մտցնում աղջկայ աջ ճկոյթը: Քաւորը ձեռին բռնած է լինում ջաքլանան (այգի).— Սա խաչաձև դրուած փայտերի երկու ձող է, մի քառանկիւնի շրջանակի մէջ ամրացած, և ամբողջովին պատած մրգերով, մանաւանդ խնձորներով:

Պսակի խորհուրդը կատարելուց յետ՝ դուրս են գալիս եկեղեցուց, որի դռան առջև ընկոյզ, քիշմիշ և մանր դրամ են թափում հարս ու փեսի գլխներին: Ապա հրացաններ արձակելով, սլարելով, երգելով գալիս են դէպի փեսի տունը. մի բարեկամի տան դռնից անցնելիս՝ կտուրից չամիչ, ընկոյզ, նուխուդ են ածում հարս ու փեսի գլխին և կամ տուն են հրաւիրում և սըրճով կամ շաքրաթով հիւրասիրում:

Երբ հասնում են փեսի տան դռանը, սկսում են պարել. այս միջոցին փեսան և քաւորը բարձրանում են տան կտուրը, նրան

հետևում են զինուած մակարները: Հարսը մօտենում է դռանը՝ բայց ներս չի ուզում մտնել. այս միջոցին ազապները հրացան են արձակում և փեսան առնելով մի խնձոր քաւորի բռնած այգուց (ջարլանանից), խփում է հարսին, միևնոյն ժամանակ փեսի մայրը ընդառաջ է ելնում, մի ընծայ տալիս և համբուրելով՝ ներս տանում: Հարսնետոնները միմեանց հրհրելով աշխատում են վերցնել փեսի ձգած խնձորը, որովհետև այդ սուրբ է համարւում:

Յաճախ մի ամանով իւղ են առաջ բերում, որի մէջ հարսը իւր մատը թաթախելով քսում է դռան որմնակալ քարին, որպէսզի իւր մուտքը բարեբեր, իւղալի, լինի:

Սենեակում հարս ու թագաւորի համար առանձին-առանձին տեղեր են պատրաստուած լինում.—պատին գորգ խփած և գետնին ներքնակ ձգած և քահանային օրհնել տուած: Այս տեղերից մինի վրայ նստում է թագաւորը քաւորի հետ, միւսի վրայ հարսը՝ քաւորկնոջ և փեսաքուրերի հետ:

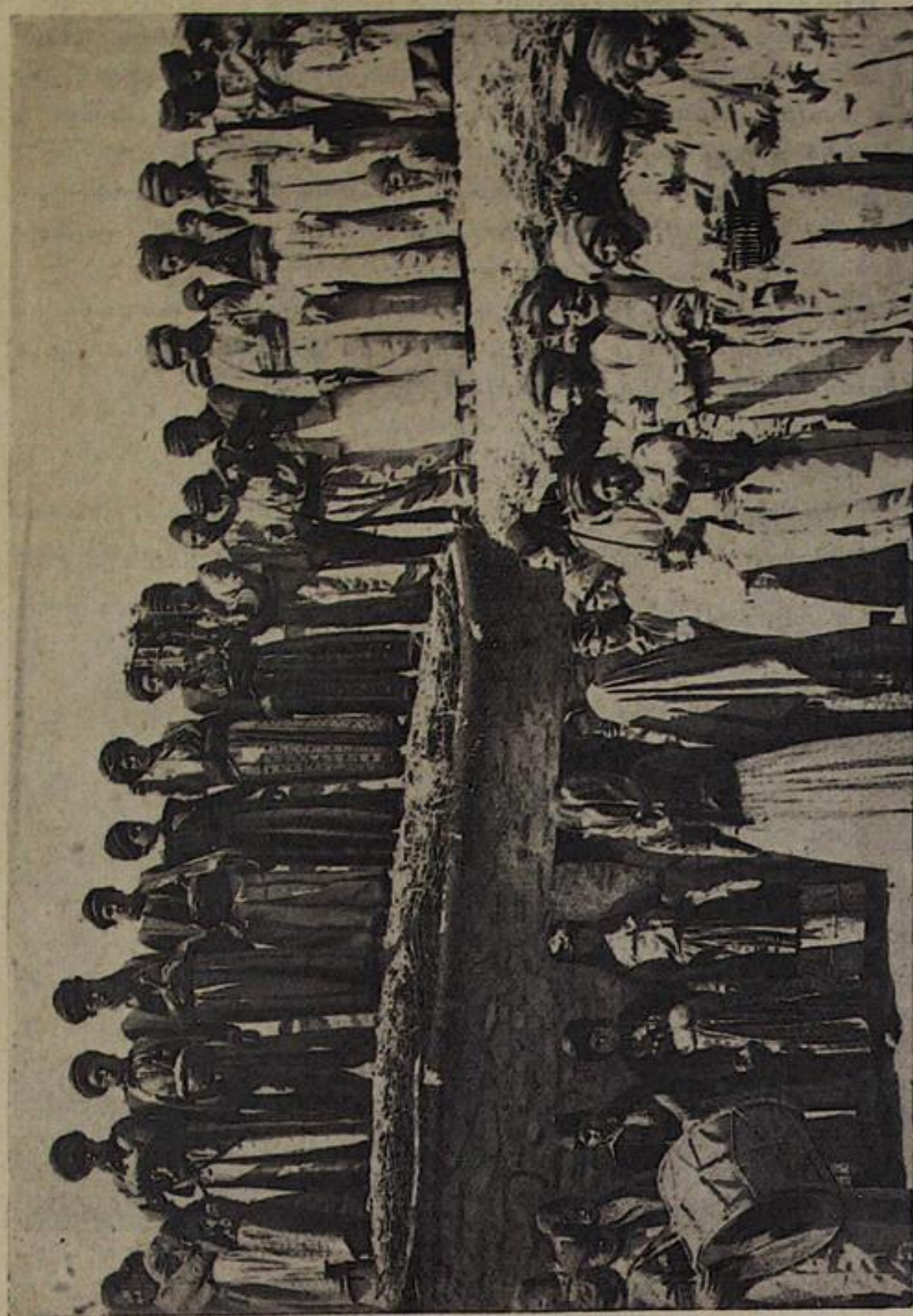
Հենց որ հարսը գալիս նստում է, իսկոյն մինը մի արու երեխայ բերում դնում է սրա գիրկը, որպէսզի սրա առջինեկ որդին արու լինի:

Այնուհետև երեք օր շարունակ տեղի է ունենում կեր ու խում և պար: Գրեթէ բոլոր հարսնետոնները առաւօտ, երեկոյ կերակուրներ և խմորեղէններ առած գալիս են թագաւորի տունը և այստեղ այս բերածները միասին ուտում, խմում և պարում:

Թագաւորը իւր ազապներով հազարաւոր կատակներ է անում և ուրախացնում հարսնետոններին: Այսպէս ընտրւում են գզիրներ, որոնք բռնում բերում են թագաւորի մօտ հարսնետոն երիտասարդներին և ամբաստանում մի որևէ յանցանքի, գողութեան մէջ: Թագաւորը իբր թագաւոր, մեալիք, տուգանքի է ենթարկում և գզիրները ստիպելով առնում են, բերում դնում ընդհանուրի սեղանին, որովհետև տուգանքը միշտ հաւ, գինի կամ որևէ ուտելիք է լինում:

Հարսանիքի վերջին օրը, որ սովորաբար չորրորդ, բայց երբեմն էլ եօթներորդ օրն է լինում, հարսնետոնները իրենց տներից գաթա են բերում թագաւորի տունը այսպէս. գաթաները դարսում են մի սինու մէջ, շուրջը մոմեր վառում և մի երիտասարդի գլխին դրած բերում, պար գալիս և հանդիսաւոր կերպով յանձնում տնտեսին: Մատուցւում է ճոխ ճաշ, որի ժամանակ բաժանւում է նաև այս բերուած գաթաները:

Ճաշից յետոյ տեղի է ունենում ջաքլանայի (այգի) վաճառումը: Քաւորը և կամ մի ուրիշ ազդեցիկ մարդ յայտարարում է,

Ասորիները հարսանիքի. քաղաքային խմբերով խմբում է հարսի.

Թէ թագաւորը թախտից ընկել է, և այս պատճառով նրա այգին ծախւում է, թվ է ուզում առնել:

Սկսւում է սակարկութիւն. մինը առաջարկում է մի մեճիտ, միւսը՝ երկու, երրորդը մի որևէ ընծայ և այլն: Այս բոլոր առաջարկած գումարներն ու ընծաներն էլ անմիջապէս հաւաքում են, այգին տալիս ամենաշատ նուէր տուողին, որը և բաժանում է այգու խնձորները հարսնեղներին:

Այս նուէրները, որ համապատասխանում են հայկական հարսանիքների սաշուին, երբեմն փոխարինում են ամբողջ հարսանիքի ծախսը:

Այգին ծախելու հետևեալ օրը նորապսակները առաջատ են մտնում և բամբասասէր կանայք գալիս են թէ հիւրասիրուելու և թէ կուսութեան սաւանը տեսնելու:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔ.

Ասորիների մէջ, մանաւանդ Թխումում և Թիարում, նահապետական գերդաստանը պահպանել է իւր գոյութիւնը. կան գեր-

Ասորի կանայք.

դաստաններ, որ բաղկացած են մինչև յիսուն անդամից: Այսպիսի գերդաստանների կազմակերպութիւնը և ներքին կեանքը միանգամայն նման է հայկական գերդաստանին: Այստեղ ^և իշխանութիւնը կենդրոնացած է գերդաստանի ^ը հօր ձեռքում, նա ^է

տնօրինում գերդաստանի սեպհականութիւնը, գործի դնում գերդաստանի անդամներին, նրա մահից յետոյ իշխանութիւնը անցնում է իւր կրտսեր եղբօրը և կամ աւագ որդուն: Գերդաստանի ներքին կեանքի ղեկավարը հանդիսանում է մայրը, նա է պահում տան բարեքները, գործի դնում աղջիկներին և հարսներին: Սրանց մէջ ևս հարսերը երկար տարիներ չեն խօսում իրենց սկեսրայրի, սկեսրոջ և տեգրերի հետ. սրանք ևս գերդաստանի տղամարդկանց հետ չեն ճաշում, այլ առանձին, նրանց ճաշելուց յետոյ: Ասորի կինը, հայ կնոջ պէս նոյնպէս բարոյական և վերին աստիճանի աշխատասէր է, մինչդեռ ամուսինը օտարութեան մէջ դեղերում է, կինն է ամբողջ տնային և դաշտային աշխատանքները

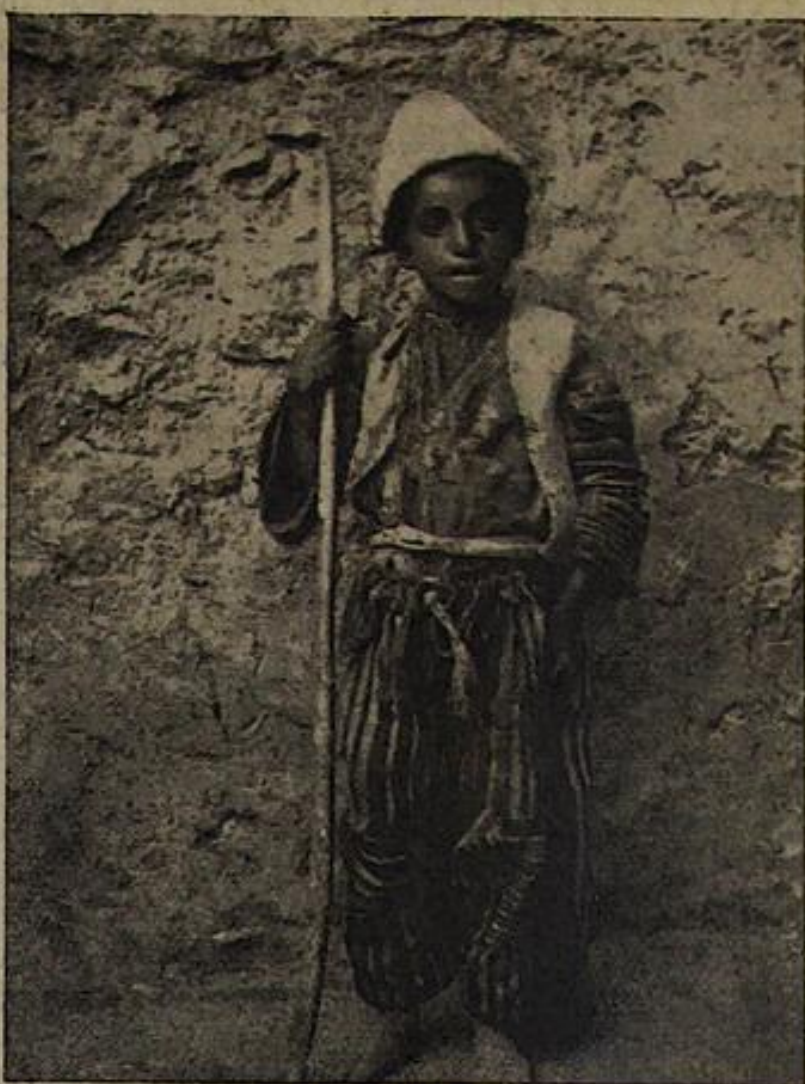

Մեկիքի մայրն ու կինը.

կատարում, լեռների կատարներից խոտ ու ցախ հաւաքած՝ շալակած տուն բերում (տես պատկերը), աղբիւրից ջուր կրում, հաց թխում, կերակուր եփում: Նոյն իսկ մեւիքների կանայք շատ հեռու են քնքշութիւնից և հասարակ կանանց նման ամէն աշխատանք կատարում են:

Նրեխաների միակ դաստիարակութիւնը զինավարժութեան մէջ է կայանում: Հաղիւ դառնում է 9—10 տարեկան, տալիս են ձեռքը աղեղ, որ գնայ թռչուններ որսայ, երբ քիչ մեծանում է՝ կեռ դաշոյնը նրա մէջքի՝ գօտու անհրաժեշտ մասն է կազմում և

գրեթէ չկայ մի
 երիտասարդ՝ որ
 իւրհրացանը չու-
 նենայ: Դերի-
 ներին ամեն մի
 երիտասարդ, չա-
 փահաս մարդ՝
 զէնքն առած
 ուխտ է գնում, և
 այստեղ է՝ որ
 ցոյց են տալիս
 նրանք իրենց շը-
 նորհքը: Ձիարշաւ
 չկայ բոլորովին,
 որովհետեւ այս,
 Ջուլամերիկի
 շրջանում, ձի էլ
 չկայ, ճանա-
 պարհներ չլինե-
 լու պատճառով,
 միակ գրաստը՝
 ջորին է:

Գառնարած.

ՏՂԱՐՆՐՔ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ.

Ամուլ կանայք ուխտ են անում, որ եթէ զաւակ ունենան՝
 քահանայական կոչման նուիրեն, իսկ եթէ աղջիկ՝ նրա գլխագինը,
 որ ստանալու են ամուսնացնելիս՝ եկեղեցու նուիրեն:

Հէնց որ երեխան ծնւում է, անմիջապէս լողացնում են սառն
 ջրի մէջ և յետոյ ամբողջ մարմնին բարակ աղ ցանում և խանձա-
 րուրում, ի յիշատակ այն սովորութեան, որ յիշում է Նզեկիէլ մար-
 գարէն*) (XVI. 4). Դու երբէք չեղար լուացուած ջրով՝ մաքրուե-
 լու համար, երբեք չ'աղուեցար աղով, ոչ խանձարուրած:

Արու երեխայի ծնունդը սրանց մէջ ևս աւելի մեծ ուրա-
 խութիւն է պատճառում ծնողներին, քան աղջկանը: Սրանց մէջ
 ևս տղայի ծննդեան ժամանակ տան փոքրերը աչքի-լուս են վա-
 զում մօտիկ ազգականներին և նուէրներ ստանում:

*) Les nestoriens ou les tribus perdus, par A. Grant, Paris. 1843.
 p. 175.

Մկրտութիւն.—Սովորաբար մկրտութեան խորհուրդը կատարում են երեխայի ծննդից եօթ օր յետոյ։ Մկրտութեան նախընթաց երեկոյին, առանց որեւէ նուէր ուղարկելու, այդ մասին իմացնում են քաւորին (ղարիվա)։ Առաւօտեան քաւորը, որ ասորիներին մէջ էլ տոհմական է լինում, գալիս է ծննդկանի տունը, բերելով իւր հետ, եթէ իհարկէ հարուստ է, մի ոչխար իրր նուէր։ Ապա վերցնում է երեխային, տալիս իւր կնոջ գիրկը և նրա հետ դնում եկեղեցի։ Այստեղ, եթէ հարուստ է, մի քահանայի խնդրում է պատարագ մատուցանել, իսկ մի ուրիշի՝ կնքել երեխային, իսկ եթէ աղքատ է, մի քահանայ մկրտում է երեխային եկեղեցու խորանում, ուր գտնւում է մկրտութեան աւաղանը։ Մկրտութիւնից յետոյ քաւորը և կամ նրա կինը գրկում է երեխային և առանց քահանայի, և նոյն իսկ մոմերի, վերադառնում են տուն և երեխային տալիս նրա մօրը, որը առանց մի որեւէ ծիսակատարութեան վերցնում, դնում է իւր կողքին, կամ օրօրոցը։ Սրանից յետոյ ներկայ եղողներին հիւրասիրում են ճաշով։

Ահա ասորական միքանի անուններ.

Ահրոն=Ահարոն.	Կանանց անուններ՝
Իրամիա=Երեմիա.	Խավա=Եւա.
Իշմայիլ=Իզմայիլ.	Ռարկա=Ռերէկա.
Հարէլ=Արէլ.	Խաննա=Աննա.
Եակու կամ Եակուր=Յակոբ.	Իլիշրա=Եղիսարէթ.
Իռաու=Յեսու.	Շամիրադ=Շամիրամ.
Իւհաննան=Յովհաննէս.	Վէրդի=(Վարդուհի).
Գէվարգիս=Գէորգ.	Նիգար(=Գեղեցկուհի).
Բաուիլիուս=Բարսեղ.	Շաքար=շաքար.
Իստէփանուս=Ստեփաննոս.	Կիրանու=բուստ.
Պատրուս=Պետրոս.	Սովորաբար միմեանց հօր անունով են կոչում՝
Պօլուս=Պօղոս.	Բրա դը Գիվարգիս=Գէորգի տղան.
Կան միքանի զուտ ազգային անուններ՝	
Վարտա=Վարդ.	Բրատա դը Գիվարգիս=Գէորգի աղջիկը։
Խոշարա=Յարութիւն.	
Դինխա=Արևածագ.	

Մեռոնհանէք.—Մկրտած մանկանը եօթ օր շարունակ թողնում են մկրտութեան շորերի մէջ, ութերորդ օրը քաւորիինը գալիս է և մի մաքուր ամանի մէջ լուանում մանկան այն տեղերը, ուր մեռոն է քսուած, և այս ջուրը լցնում են կամ գետը կամ մի

մաքուր տեղ: Ապա լողացնում է մանկանը և նոր շորերով խան-
ձարուրում:

Ծննդկանը, եթէ արու զաւակ է ունեցել, քառասուն, իսկ է-
թէ աղջիկ, վաթսուն օր ճառասունք է պահում», այսինքն տնից
դուրս չի գալիս, առագաստ չի մտնում, առանձին է ճաշում և
ձեռքը ոչ մի իրի չի դիպցնում, որովհետեւ մաքուր չի համար-
ւում: Այս ժամանակամիջոցը լրանալուց յետոյ՝ ծննդկանը լողա-
նում է, լողացնում մանկանը և տանում նրան եկեղեցի, մի որեւէ
նուէր՝ շալ, խուճկ, ձէթ, դրամ, առնելով իւր հետ, որ տալիս է
քահանային: Վերջինս աղօթքներ է կարդում թէ նրա և թէ ման-
կան վրայ:

Երբ երեխան ոտ է ելնում, հատիկ (բըսխը) են պատրաս-
տում ընկոյզից, կաղինից և քիշմիշից ու լցնում մանկան գլխին:

Թ Ա Ղ Ո Ի Մ Ն.

Ասորիներն մէջ երբ մի հիւանդ մարդ հոգին աւանդում է,
շրջապատողներից սրտոտները նրա աչքերը փակում են, ձեռները
խաչում, ոտները ուղղում: Եթէ աչքերը բաց են մնում, ասում են,
թէ մի պանդուխտ բարեկամի կարօտ է քաշում:

Ննջեցեալին անմիջապէս դարձնում են դէպի արևելք և ոտ-
ների մօտ խուճկ ծխում մի կաւէ ամանով: Իսկոյն հրաւիրւում
են բարեկամներն ու քահանան: Վերջինս աղօթքներ կարդալով,
փայտէ մի խաչ է շինում և ձգում անշուշտ նոր բերած ջրով լի
կաթսայի մէջ և կարգադրում տաքացնել: Ապա ժամակոչը և կամ
մի ծերունի, եթէ իհարկէ ննջեցեալը տղամարդ է, և կամ մի պա-
ռաւ կին, եթէ կին է, լողացնում է ննջեցեալին այսպէս. նախ լո-
ղացնողը թաթախում է իւր աջ մատը կաթսայի օրհնած ջրի մէջ
և ննջեցեալի ճակատին խաչ քաշում, ապա սկսում աջ ձեռքը և
ամբողջ աջ կողմը լուանալ տաք ջրով և սապոնով, և յետոյ ձախ
ձեռքը և ձախ կողմը: Աւելացած ջրից մի քիչ լցնում են մի թա-
սի մէջ և մնացածն անշուշտ թափում: Յետոյ այդ թասի մէջ
ձգում են կաթսայի միջի փայտէ խաչը, մօտը դնում մի ճրագ և
սրանց վրայ կորզում ջրի կաթսան, մի կողմը փոքր ինչ բար-
ձրացրած, որպէսզի ճրագը կարողանայ վառուել երեք օր շարու-
նակ: Սրանից յետոյ կտաւից շապիկ-վարդիկ են կարում, հագ-
ցնում ննջեցեալին ու պատնքում, և նոյն կտորով ոտներից, մէջ-
քից և կռներից կապում: Երեսը առայժմ բաց են թողնում և մի
շորով ծածկում: Ապա երկու փայտէ երկար ձողերի մէջ թոկ են
կապկապում և ննջեցեալը ջեջիմի մէջ փաթաթելով դնում այս
ձողերի մէջ: Հարուստներն երբեմն դագաղ են շինել տալիս:

Կարճ միջոցից յետոյ գալիս են քահանան և երկու սեռի բարեկամներ. կատարում է թաղման կարգը, բարեկամները վերցնում են ննջեցեալին՝ ձողերի ծայրերից, երեք անգամ բարձրացնում և դնում գետին, և ապա տանում դէպի գերեզմանատուն: Ննջեցեալի դրուած տեղում անմիջապէս մի ճրագ են դնում, որ երեք օր շարունակ վառ է մնում: Առջևից դնում է քահանան տիրացուի հետ, իսկ սրա յետևից չորս տղամարդիկ տանում են ննջեցեալին, ձողերի ծայրերը իրենց ուսերին դրած:

Հարուստները թաղման միջոցին ննջեցեալի առջևից տանում են նրա ձին, ուղիղ թամբած և ոչ թէ հայերի պէս՝ հակառակ կողմից, միայն վերան ձգում են սև կամ գունաւոր երկար շոր:

Ոմանք էլ ննջեցեալի թուրը և հրացանը իրենց վրայ հակառակ կողմից կապելով, դնում են ննջեցեալի դագաղի առջևից:

Երբ յուզարկաւորութիւնը համնում է որոշ տեղ, ննջեցեալին դնում են գետին, և կանայք, որ ուղեկցում են, շրջապատում են նրան, լալիս ու ողբեր ասում երգելով: Յաճախ աշխատում են կանանց արգելել լաց լինելու, ասելով, որ նրանց արցունքը կըթռչէ ննջեցեալի միւս աշխարհում ունեցած տեղը և դրանով կ'անհանգստացնեն նրան: Յետոյ կանայք վերադառնում են ննջեցեալի տունը, իսկ տղամարդիկ դարձեալ երեք անգամ վերցնում են դագաղը, վայր դնում և ապա տանում գերեզմանատուն: Թաղման կարգը կատարելիս քահանան մի քիչ հող է առնում բուռը, բոլոր յուզարկաւորներն էլ հետևում են նրան: Քահանան օրհնում է հողը և ձգում գերեզմանի մէջ, ուր արդէն իջեցրած են լինում ննջեցեալին՝ հանելով ջեջիմի միջից: Մինչև թաղման կարգի աւարտը այս ջեջիմը բռնում են գերեզմանի վրայ, և յետոյ տանում տուն, լուանում և կրկին բանեցնում:

Թաղման կարգը աւարտելուց յետոյ յուզարկաւորողները մի քանի մխիթարական խօսքեր ուղղելով ննջեցեալի մօտիկներին՝ վերադառնում են և գալիս մի գետի կամ աղբիւրի մօտ, քահանան աղօթքներ է կարդում այս գետի կամ աղբիւրի, և կամ, եթէ գետ կամ աղբիւր չկայ, յատկապէս բերուած ջրի վրայ, և յետոյ բոլորը լուացւում են և ապա դնում՝ եթէ ննջեցեալը հարուստ է եղել՝ եկեղեցի, ուր սկսում են պատարագ մատուցանել, իսկ եթէ աղքատ՝ ուղղակի սգատուն: Այս երկու դէպքումն էլ յուզարկաւորողներին ճաշ են տալիս, մատուցանելով գլխաւորապէս մօտիկ բարեկամների տներից ուզարկուած կերակրները: Ճաշից յետոյ քահանան օրհնում է սեղանը և հոգեհանգիստ կատարում, որից յետոյ մխիթարական խօսքեր ասելով տնեցիներին՝ ցրւում են:

Թաղման երրորդ օրը կանայք վերցնում են ննջեցեալին լո-

դացնելիս գործածած կաւէ թասը իւր ջրով ու խաշով և գնում են գերեզմանատուն, ուր գալիս է նաև քահանան, օրհնում գերեզմանը, ջուրը խաշած և լցնում գերեզմանի վրայ, փայտէ խաշը տնկում ննջեցեալի գլխի կողմը, և թասը կոտրում: Ապա բոլորը գալիս են եկեղեցի, ուր և՛ սկսում են պատարագ մատուցանել: Սրա աւարտին սգատնից բերում են եկեղեցու դուռը մեծ կաթսաներով մսեղէն կերակուր և մի մի կտոր միս դնելով երկական հացերի մէջ՝ բաժանում ժամուտներին:

Թաղման իններորդ օրը դարձեալ գնում են գերեզմանատուն, օրհնել տալիս և ապա գալիս եկեղեցի, պատարագ մատուցանում, որից յետոյ բոլոր ժամուտներին հրաւիրում են սգատուն՝ հոգեհացի:

Երբ բոլոր հրաւիրեալները ցրւում են, մնում են քաւորը, քաւորկիներ և միքանի շատ մօտիկ ազգականներ: Քաւորը մի որևէ նուէր է տալիս սգաւորներին և սափրիչին կանչելով տղամարդկանց մօրուսները սափրել տալիս, իսկ քաւորկիներ ջուր է տաքացնում, և կանանց գլուխները լուանում:

Ննջեցեալի շորերից հները նուիրում են ննջեցեալին լողացնողին և գերեզման փորողներին, իսկ նորերը՝ քահանային:

Տարելիցին կրկին պատարագ են մատուցանել տալիս և հոգեհացի հրաւիրով հիւրասիրում գրեթէ ամբողջ գիւղը՝ մօրթելով 5—10 ոչխար և կամ 1—2 եզ:

Գերեզման.—Գերեզմանատները գտնւում են գիւղերի մօտ, ճանապարհների կողքին: Իւրաքանչիւր գերդաստանի գերեզմանները խմբուած են լինում միմեանց մօտ: Գերեզմանները փորում են սովորաբար մի մետր խորութեան, իսկ կանանցն փոքր ինչ աւելի խորը, որովհետև «մահը նրանցից է յառաջ եկել, եւան է խաբել Ադամին և մահուան պատճառ դարձել»: Գերեզմանի խորքում շուրջանակի կէս մետրաչափ սալեր են շարում և երբ ննջեցեալին իջեցնում են գերեզման, երեսը սալ քարերով ծածկում են, ծակերը ցեխով կաշնում և ապա հողով լցնում: Գերեզմանի թմբի վրայ էլ խաշած և դնում են դազաղի փոխարէն գործածուած շորերը, որ այսպէս երեք օր մնալուց յետոյ տանում են գործ ածում: Գերեզմանահատին վարձատրում են միայն մի կամ միքանի անգամ ճաշի հրաւիրելով: Հարուստների գերեզմանների վրայ քառանկիւնի, մօտ մի մետր բարձրութեան, տնականման շէնք են շինում, որի մի կողմը կիսաբոլոր, մեծ բացուածք ունի, ինչպէս նրանց երեսբաց կոչուած սենեակը, և սրա մէջ մի փոքրիկ խորշ կայ, ուր խունկ են ծխում և մոմ վառում: